Борис МАРТОС

Оскілко й Болбочан

(СПОГАДИ)

ВИДАВНИЦТВО д-р ПЕТРО БЕЛЕЙ — МЮНХЕН
1958

Р. Мороз

Борис МАРТОС

Оскілко й Болбочан

(СПОГАДИ)

Проект зі збереження видавничої спадщини української еміграції

ВИДАВНИЦТВО д-р ПЕТРО БЕЛЕЙ — МЮНХЕН
1958

Druck: Dr. P. Belej, München 13, Schleissheimer Str. 71.

ВІД АВТОРА

Дуже не хотілося мені писати на цю тему, таку неприємну для нашого національного престижу. Справді, підчас нашої героїчної боротьби за державність проти незмірно сильнішого ворога революційна хвиля, а зокрема безвідповідальна інтриґа незначної політичної групи, виносить Болбочана, пересічного амбітника, сотника воєнного часу, аж на становище командира двохсоттисячної армії, тієї армії, що на неї покладалося завдання — захистити Україну. Він не виправдує виявленого до нього довір'я й попадає під суд. Сторонники вирятовують його від суду й заслуженої кари. І він через деякий час стає знов знаряддям в руках групи політиканів для злочинного «державного перевороту» і на цей раз був покараний смертю.

Чи не слід забути про цей жалюгідний епізод і не згадувати, тим більше що наші вороги можуть це використати і скажуть: «От кого ставили ви на відповідальні посади! От кому ви довіряли життя сотень тисяч людей!»?

Але коли ще й досі знаходяться люди, що хочуть спекулювати на особі, яку розстріляно як злочинця, і намагаються зробити з Болбочана невинну жертву, мученика і прославляють його як героя, трохи не ґенія, фальшуючи нашу історію, — то не можна мовчати!

На спільному засіданні правничого факультету Українського Університету і Товариства Українських Правників у Празі 27 квітня 1934 року, підчас дискусії над доповіддю проф. Гайманівського про військові суди в Україні, де він говорив і про Болбочана, кілька осіб, у тім числі й я, подали факти в справі замаху Болбочана. Через деякий час я виступив у Празі в Товаристві Українських Журналістів з доповіддю, де докладніше подав усю справу. Після цього при-

хильники Болбочана замовкли і вже більше не підносили цієї справи в поважній дискусії.

Тепер же, коли знову почали з'являтися в часописах статті, що викривлюють події, я вирішив поширити тодішню мою доповідь і виготовив брошуру, де подаю з повною об'єктивністю свої спогади як тодішнього голови Ради Міністрів, а також посилаюся на спогади осіб, що займали в той час відповідальні посади, та на листи самого П. Болбочана, опубліковані свого часу його сторонниками.

Б. Мартос.

ПЕРЕЇЗД УРЯДУ З КАМ'ЯНЦЯ ДО РІВНОГО

Невдалі переговори С. Остапенка, К. Мацієвича та ген. Грекова з представниками французького командування в березні 1919 року привели до цілковитого розкладу нашої державности.[1]) Чимало вояків покинуло ряди нашого війська, не погоджуючися з політикою уряду Остапенка. Ми змушені були залишити Винницю і через Жмеринку переїхати до Кам'янця. А становище все гіршало: фронт посувався на захід, наша територія зменшувалася.

Не дивлячись на це, тодішній міністр фінансів М. Кривецький розпочав переговори з кількома віденськими банкірами про заведення котирування української гривні на закордонних біржах. Їдучи для цих переговорів до Станиславова, він взяв мене зі собою як дорадника, бо я тоді не займав жадної посади.

Як і треба було чекати, пропозиції банкірів були несолідні: вони запропонували умову, в наслідок якої наша держава мусіла нести ризико можливого падіння курсу нашої валюти, не маючи жадних ґарантій, що банкіри будуть дбати про його утримання на певній висоті.

До того ж надійшла вістка про комуністичний переворот у Мадярщині, що дуже сполошила банкірів; вони ще погіршили свої пропозиції.

Тим часом до Станиславова почали над'їздити з Кам'янця ріжні наші високі урядовці, а в тім числі кілька міністрів; нарешті приїхали члени Директорії: О. Андрієвський і А. Макаренко. Вони розповідали про дуже зле становище на фронті: по їх словах вже й Кам'янець був під загрозою.

Я вирішив негайно виїхати до Кам'янця, тим більше, що там залишилася моя дружина. Кривецький дав свою згоду на мій від'їзд. Д-р І. Мазепа у своїх спогадах («Україна

---

[1]) Докладно про це написано в книзі І. Мазепи: «Україна в огні і бурі революції», Прага 1942.

в огні і бурі революції», стор. 151 і 167) твердить, нібито із Станиславова мене викликав С. Петлюра «очевидно з наміром використати . . . для зформування нового уряду», але це твердження — цілком безпідставне, бо в той час питання про новий уряд ще не підносилося, а С. Петлюра мене зовсім не викликав.

Приїхавши на станцію Дунаївці і довідавшися, що весь урядовий апарат уже виїхав до Рівного і що туди виїхала також і моя дружина, я з першим же потягом від'їхав через Проскурів і Здолбунове до Рівного.

На станції Здолбунове я довідався про надзвичайно невідрадне становище нашої державности: багато міністрів з уряду С. Остапенка перебували невідомо де; серед вояків і навіть серед командного складу було велике незадоволення діяльністю уряду, а зокрема невдачею його переговорів з представниками Антанти; на нараді з тодішнім начальником штабу Дієвої Армії А. Мельником я почув від нього, що відсутність членів уряду деморалізуюче впливає на військо; так само і Головний Отаман С. Петлюра на нараді, про яку згадує д-р І. Мазепа в згаданій книжці (стор. 151), підкреслював неможливість становища, що утворилося через перебування більшости міністрів у Станиславові.

Для кожного було ясно, що було потрібно або позбирати членів уряду С. Остапенка, або призначити новий уряд, при чім цілий ряд обставин говорив за необхідність прийняти це друге рішення: головне завдання кабінету Остапенка — переговори з Антантою — після втрати не тільки Винниці а й Кам'янця просто відпадало (пізніше виявилося, що саме в цей час — 5 квітня — військо Антанти залишило Одесу); ряд міністрів цього кабінету виявив занадто малу працездатність; передчасна втеча багатьох міністрів з Кам'янця до Станиславова також не була на його користь.

Коли 3 квітня я приїхав до Рівного, де розташувалися наші державні установи, то застав там повну розгубленість. З міністрів там були лише І. Фещенко-Чопівський (народ. господ.), Є. Архипенко (зем. спр.), І. Огієнко (освіта) та М. Корчинський (держ. секретар). Ні прем'єра, ні військового міністра, ні міністра фінасів, ні міністра внутр. спр., ні міністра закорд. справ не було: ці, в той час найважливіші ресорти, залишалися без керівників.

На другий день урядовці міністерства фінансів, довідавшися про мій приїзд, прислали до мене делеґацію, щоб порадитися зо мною як з колишнім міністром фінансів про те, що вони мають робити, не маючи ні міністра, ні його заступника; вони просили мене, щоб я взяв тимчасово на себе керування міністерством. Коли я вказав їм на цілковиту неможливість з правного боку так вирішати справу, то вони просили мене, щоб я бодай прийшов до міністерства. На це я погодився, і коли прийшов до міністерства, то присутні в Рівному директори департаментів і начальники окремих установ зійшлися на нараду, на якій знов почали мене просити взяти на себе керування міністерством. Я мусів знову вказати їм на те, що я не маю права брати на себе таку ролю, і звернув їх увагу на те, що старший з них з'обовязаний вступити у виконання функцій відсутнього міністра. Тоді всі стали вказувати на А. Моршинського, як на старшого віком, але він відмовлявся тим, що керувати міністерством повинен не старший віком, а старший становищем, себто директор департаменту державної скарбниці С. Лебідь-Юрчик; останній же категорично заявив, що він ні в якім разі на це не погодиться і знову вказував на Моршинського, як на старшого. Тоді я запропонував їм удатися до С. Петлюри як Голови Директорії з проханням розв'язати справу. Вони дійсно вдалися до С. Петлюри, але з конкретним проханням призначити мене тимчасовим керівником міністерства фінансів. С. Петлюра на це погодився.

Все це я пишу для того, щоб схарактеризувати, в якому стані був тоді урядовий апарат в Рівному. Безперечно, таке саме безладдя і така сама безпорадність були й в інших міністерствах. Між тим міністри сиділи собі в Станиславові і їхати до Рівного, видно, не збиралися, не дивлячись на те, що їм було послано телеграми з закликом повернутися якнайшвидше до Рівного.

СОЦІЯЛІСТИЧНИЙ УРЯД

Д-р І. Мазепа подає в своїй книжці докладні відомості про ті наради, що в той час відбувалися в Рівному і на станції Здолбунове, тому я не потребую на цьому спинятися. Досить сказати, що кінець-кінцем було визнано потрібним скласти новий уряд, при чім на мене було покладено обов'язки міністра фінансів і голови Ради Міністрів. Постанову про

це винесли ті члени Директорії, що перебували тоді на станції Здолбунове: С. Петлюра, і А. Макаренко; іншим членам Директорії було послано про це телеграфне повідомлення до Станиславова.

Тут не можу не спростувати твердження І. Мазепи (стор. 167), нібито мені було доручено очолювати новий кабінет «на пропозицію С. Петлюри»; це перечить згадці самого І. Мазепи на тій же сторінці, що «С. Петлюра почав морщитися при імени Мартоса як кандидата на прем'єра». В дійсності мою кандидатуру було висунено спільною нарадою представників партій укр. соц.-дем. і укр. соц.-рев. Я спочатку відмовлявся, вказуючи на трудність сполучити обов'язки голови Ради Міністрів і міністра фінансів, але на наполегливу вимогу з боку центрального комітету с.-д. партії був змушений дати згоду.

Таке саме повідомлення з проханням згоди було послано і д-ру Є. Петрушевичу, що був тоді одночасно і головою Галицької Народньої Ради і членом Директорії. І. Мазепа пише (стор. 168), що з Станиславова ніякої відповіді не було, але це не точно: від д-ра Петрушевича прийшла телеграма, в якій він давав згоду на утворення нового уряду. Він лише ставив умовою, щоб у склад уряду ввійшли два члени його сторонництва, «з текою чи без теки». З огляду на те, що точного означення він не давав, було вирішено закликати А. Крушельницького, галицького радикала, на пост міністра освіти; В. Темницького, галицького соц. дем. — на пост міністра закордонних справ, а О. Безпалка, соц. демократа з Буковини — на міністра праці. Цим підкреслювалося ідею соборности України. Є. Петрушевич не заперечував іменуванню цих осіб; а член Директорії Ф. Швець (укр. соц-рев.) в скорому часі приїхав із Станиславова і також дав свою згоду на створення нового уряду. Таким чином бракувало лише згоди члена Директорії О. Андрієвського (укр. соц.-самостійник), що був тоді в Станиславові.

9-го квітня 1919 року новий Уряд (кабінет Мартоса) перебрав справи, правда, покищо в неповному складі: не було відповіді від І. Липи (укр. соц.-самостійник), якому було запропоновано мін-во віросповідань. Тоді відновилася нормальна чинність урядового апарату. Це піднесло настрій всіх урядовців; та й з фронту приходили звістки про те, що вояки прийняли цю зміну з задоволенням.

Здавалося б, що тепер всі зусилля мусіли б бути направлені до одної мети — боротьби з ворогом. На жаль, цього не було. Праві групи: соц.-федералісти, соц.-самостійники, народні республіканці і хлібороби-демократи були проти зміни уряду: вони висловлювали це на державній нараді, а також агітували в цьому напрямі серед урядовців і вояків. Правда, ці партії були дуже нечисленні: деякі з них нараховували лише кілька десятків прихильників; але те, що вони замість конструктивної праці провадили розкладову роботу, не могло не відбитися неґативно на загальному становищі.

Зокрема чимало шкоди робило ширення правими колами неправдивих чуток. Наприклад, часопис «Українська Справа» стало нападав на уряд і на окремих його членів, не соромлячись подавати зовсім неправдиві відомості. Найбільш діставалося військовому міністрові Сиротенкові: про нього ширилося, нібито він не має жадного військового стажу, що він прапорщик (хорунжий) воєнного часу; писали, нібито він підчас перебування в Німеччині, в таборі для полонених, провадив роботу, шкідливу для української справи. А в дійсности, Сиротенко був кадровим старшиною, дістався в полон, здається, штабс-капітаном і визначився корисною роботою серед полонених у Німеччині, беручи діяльну участь в організації Синьої Дивізії. Коли цей часопис було припинено за неправдиві відомості, то подібний часопис почав виходити в штабі Північної Групи. Дивне розуміння державности, коли в штабі військового командування виходить часопис, що містить систематичні напади на уряд, а зокрема на міністра військових справ.

На чолі нашої Північної Групи стояв тоді отаман В. Оскілко, колишній вчитель без військового стажу, під час світової війни — хорунжий. Соц. самостійники дуже його підтримували, приписуючи йому такі якості, яких він не мав. Військо під командою Оскілка одержувало зброю і одяг, але участи в боях не приймало: воно все перебувало в стадії формування. Це військо не мало великої боєвої сили, хоч носило голосну назву «Група». Але, коли большевицьке військо заняло Жмеринку і відрізало від уряду нашу Південну Армію, то Північна Група стала останнім резервом. Отож праві партії і вирішили використати Оскілка, плянуючи опертися на військову силу для захоплення влади.

Д-р І. Мазепа в згаданій вже книжці (стор. 178-179) правильно характеризує загальнополітичні причини поводження правих партій в той час. Мені залишається ще вказати

на побутові причини, головним чином причини особистого характеру.

Головною причиною спроби правих зробити переворот була, на мою думку, їхня амбіція. Наприклад, соц.-самостійники навіть не мали ясно виробленої думки про те, яку державну політику треба було в той час провадити; більшість їх навіть над цим не задумувалася. Здебільшого це були молоді люди, старшини нижчого ранґу, з невисокою освітою, ані теоретично, ані практично не ознайомлені з політикою. Про те вони мали бажання грати в нашому державному життю далеко більшу ролю, ніж то відповідало їхнім здібностям.

Коли говорити про «отаманію» тих часів, то треба насамперед сказати, що в той час, опріч повстанських отаманів, найбільше безладдя в наше державне життя і в нашу боротьбу вносили якраз отамани з соціялістів-самостійників, що користувалися підтримкою члена Директорії Опанаса Андрієвського (соц.-сам.); досить згадати виступи отамана Самосенка. Новий військовий міністр Сиротенко розпочав боротьбу проти авантурницьких отаманів і отаманьчиків; ще раніше, бувши начальником юридичного відділу військового міністерства, він дав був наказ арештувати отамана Біденка. Тому саме на нього й посипалися нападки з боку правих партій.

Другою причиною ворожих виступів проти новоствореного уряду була політична недосвідченість наших правих, через яку вони несвідомо попадали під вплив провокаційної пропаґанди польських, денікінських і навіть совецьких тайних аґентів, що провадили систематичну розкладову працю, як на фронті, так і в запіллі: кожну чутку, пущену такими аґентами, вони безкритично приймали як щиру правду, хоч би вона явно перечила фактам щоденного життя. Ця аґітація була направлена і проти С. Петлюри і проти інших членів Директорії і проти окремих міністрів.

Тут слід особливо спинитися на ролі начальника штабу Північної Групи генерала Агапієва. Це був дуже здібний генерал, що фактично й провадив усі справи Північної Групи. Як російський патріот він нічого не мав спільного з українством і, працюючи в нашому війську, переслідував свою мету. Так, він провадив таємно переговори з Варшавою, де була організація російських добровольців, що утримувала зносини з Денікіним; а з другого боку він мав зносини, як це виявилося опісля, з совецькими генералами, що належали до таємної протибольшевицької організації і мали таємні зносини з Колчаком.

Так, один раз, наша розвідка донесла, що з совецької сторони через наш фронт пробралися чотири підозрілі особи і перебувають у штабі Північної Групи. Коли я запитав про це по телефону Оскілка, то він нічого про це не знав: очевидно Агапієв вів ці зносини без його відома. Треба думати, що в плани Агапієва входило, використавши Оскілка і наші праві партії, знищити Директорію і її уряд, а потім, з допомогою російських добровольців з Варшави, знищити Оскілка, захопити владу в свої руки і почати відбудову Росії з заходу в контакті з Денікіним і Колчаком та з допомогою тих російських генералів, що служили в совецькому війську.

Пізніше, в осени р. 1919, перебуваючи в Царгороді, ген. Агапієв і ще якийсь денікінець донесли на дипльоматичну місію У.Н.Р., що вона, нібито, має зносини з большевиками, німцями й Мустафою Кемалем; місія мала з того великі неприємности; навіть її приміщення було опечатане, аж поки виявилася брехливість того доносу (О. Лотоцький: «В Царгороді», Варшава 1939, стор. 171).

Необхідно було щось робити проти цеї розкладової роботи. На жаль, брак часу не давав мені можливости спеціяльно занятися цією справою. На мені лежали тоді дуже важливі і складні обов'язки міністра фінансів. Міністерство складалося з 12-ти департаментів або установ, рівнозначних департаментам. Справа ускладнялася ще тим, що Державний Банк та Експедиція Заготовки Державних Паперів, що друкувала наші гроші, перебували тоді аж у Станиславові. На чолі департаментів стояли директори, не дуже підготовлені до виконання своїх складних обов'язків та ще за революційних умов: все це були колишні російські урядовці, що за царського режиму звикли працювати на невисоких посадах в спокійній канцелярийній атмосфері. Деякі з них були люди старшого віку, яким не легко було пристосуватися до умов постійної евакуації. Майже всі вони були призначені мною за часів першого мого міністрування. Все це були люди з вищою освітою, порядні і працьовиті, але не пристосовані до праці в революційних умовах. До того ж директор Загальної Канцелярії С. Афанасіїв (соц.-самост.) перебував у Станиславові і не хотів повернутися до Рівного; такий важливий департамент, як Кредитова Канцелярія, зовсім не мав директора, бо в той час, через недостачу українських фахових сил, тяжко було знайти людину скількинебудь фахово підгото-

вану для цієї важливої посади; не було й директора департаменту посередніх податків. По штату мало бути два товариша міністра фінансів, але через брак людей не було ні одного. Тож мені самому доводилося керувати діяльністю всіх дванадцяти департаментів та ще й доводилося часто входити в деталі.

До речі, часто доводилося чути закиди, нібито соціялісти призначали на посади людей виключно за їхньою партійною приналежністю. На скільки це не відповідає дійсности, видно хоч би з того, що цілий ряд призначених мною вищих урядовців (напр. А. Моршинський, Й. Мельник І. Гайдовський-Потапович, С. Лебідь-Юрчик, С. Ігнатович, М. Данильченко, С. Афанасів, Г. Супрун) належали до правих партій або були безпартійні. Тільки начальником корпусу кордонної охорони я призначив Жуковського (укр. соц.-рев., кол. військовий міністр).

Праця в міністерстві фінансів заповнювала майже цілий мій день, а щовечора я мусів головувати на засіданнях Ради Міністрів або доповідати Директорії про приняті постанови. Тож у мене не лишалося часу, щоб підтримувати живий контакт з представниками ріжних політичних напрямків, як то належало б голові Ради Міністрів; а знов таки через брак людей я не мав у свойому розпорядженні довірених осіб, щоб використати їх для переговорів з видатнішими політичними чинниками.

Тим часом відносини загострювалися. Командант Північної Групи В. Оскілко не виконав наказу Головного Командування виступити на фронт. Виникало питання: для чого затримує він своє військо в запіллі? Член Директорії О. Андрієвський, перебуваючи в Станиславові, дав наказ Державному Банкові, що тоді також був у Станиславові, не посилати грошей до Рівного, де перебував Уряд; а одночасно послав телеграму Оскілкові з розпорядженням, щоб той забезпечив себе грішми; і той звернувся до Уряду з вимогою грошей. Міністер І. Липа (соц.-сам.) на мою пропозицію залишитися міністром віросповідань нічого не відповів і до Рівного не повертався, але й не повертав до скарбниці міністерства значних грошей, що взяв як аванс на службові видатки. Також і бувш. міністер військових справ О. Шаповал мав на руках великий аванс і не здавав його новому міністрові.

Я робив ріжні спроби, щоб якось полагодити ситуацію. Так, залишив необсадженим пост міністра віросповідань, щоб дати можливість І. Липі ввійти в склад кабінету міністрів.

На Великдень я влаштував парадний обід і закликав на нього отамана Оскілка і ген. Агапієва; але Оскілко на обід не прийшов. Агапієв прийшов; я посадив його коло себе, говорив з ним, але він тримався з резервою: нібито погоджувався з усім, що я казав, але на мої запитання відповідав надто стримано.

Тоді я скликав до себе на нараду представників правих партій. Прийшли М. Корчинський (соц.-федер.), О. Ковалевський (нар.-респ.) і, якщо не помиляюсь, Є. Архипенко (нар-респ.) та О. Макаренко (соц.-сам.). Вітаючи їх, я вказав на особливу важливість моменту, на необхідність однодушно напружити всі сили і усунути всяке тертя. Вказавши на ненормальности у взаємовідносинах поміж Урядом і правими партіями, на цілковиту непотрібність і шкідливість їхньої опозиції, — я запитав їх про причини цих ненормальностей. На це я дістав відповідь, що праві партії підозрівають Уряд у бажанні заключити мир з большевиками. Тоді я категорично заперечив цьому і запитав їх, що дало їм підставу для такого підозріння. На це вони мені нічого відповісти не могли. Я запитав, які є ще розходження в поглядах, але ніхто з присутніх не міг нічого закинути урядові, так що я міг сконстатувати, що ніяких розходжень немає, і тому просив їх підтримки і співпраці.

Учасники наради, особливо М. Корчинський, запевняли мене, що ця нарада розсіяла всі непорозуміння, і обіцяли мені замість опозиції підтримку. Яке ж було моє здивовання, коли зараз же після цієї наради, здається у той самий день я дістав від Корчинського телеграму з повідомленням, що його партія не може обіцяти урядові своєї підтримки. Цю телеграму, як виявилося, він післав від'їзджаючи з Рівного до Станиславова. Мене дуже тоді вразила така несолідність поведінки Корчинського як представника партії с.-ф.

Ця телеграма і несподіваний від'їзд Корчинського вказували на те, що в Рівному готується щось особливе. Справді, Уряд одержав інформації, що праві партії готують переворот, маючи намір використати для того військову силу Північної Групи.

Отже, необхідно було попередити переворот. Ми порадилися з С. Петлюрою і 27 квітня він дав повторний наказ от. Оскілкові виступити на фронт. Думалося, що Оскілко не посміє не виконати цього бойового наказу, а виступивши на фронт, не зможе використати військо для авантури в запіллю. Але Оскілко не виконав цього наказу; а тому 28 квітня

С. Петлюра видав наказ про усунення Оскілка від командування і про передачу командування от. Желіховському. Цей кадровий полковник з фахового боку стояв далеко вище прапорщика Оскілка, але як старий дисциплінований старшина і в думці не припускав, що йому загрожує з боку Оскілка якась несподіванка. Члени уряду були більш обережні і на час передачі командування було доручено начальнику корпусу жандармів П. Богацькому з'організувати охорону порядку в Рівному, а йому в допомогу був викликаний Бень з своїм відділом. У вечорі 28. 4 на засіданні Ради Міністрів військовий міністр Сиротенко доповідав про всі ці заходи для забезпечення порядку і про те, що Оскілко без спротиву вже передає справи Желіховському. Ми спокійно розійшлися по домах.

ВИСТУП ОТАМАНА ОСКІЛКА

Десь коло 6-ої години ранку наступного дня мене розбудив дзвінок. Я жив сам, без охорони; дружина виїхала тоді до Станиславова. Я вийшов відчинити роздягнений, а там — кілька наших військових. Питають: «Тут міністр Мартос?» Кажу: «Це я». Вони входять і старшина (Гемпель?) пояснює мені, що з наказу головнокомандуючого от. Оскілка він мене арештує і просить негайно одягтися.

Замість того, щоб одягатися, я почав з ним сперечатися, що Оскілко вже усунений від командування і що на його місце Головний Отаман С. Петлюра призначив Желіховського. В цей час у кімнату входить начальник розвідки при штабі Оскілка Петро Шапула і заявляє, що мій арешт переводиться з відома С. Петлюри.

Цим виявилася вся жалюгідність авантури Оскілка: він робив «переворот», арештував членів Уряду, мав намір усунути С. Петлюру від головного командування, а перед козаками не смів признатися, що йде проти Петлюри. Аж після арешту членів Уряду він розклеїв на вулицях Рівного відозву, де, хоч і туманно, повідомляв про свої наміри. Збагнувши цю ситуацію, я голосно сказав до козаків, що були в кімнаті: «Тепер я розумію все; ви зрадили нас і хочете видати большевикам. Але як що між вами є хоч один справжній українець, вірний Головному Отаманові Петлюрі, хай негайно сповістить його про все, що тут робиться».

Цей мій заклик не пропав даремне: один з присутніх козаків непомітно побіг до міністра праці О. Безпалка і повідомив його про мій арешт і про те, що скоро прийдуть арештовувати і його. «Міністр Мартос, — казав він, — просив повідомити про це Головного Отамана, але я цього не можу зробити, бо мушу негайно повернутися до своєї частини. Зробіть це ви». Безпалко зараз же одягся і пішов пішки на ст. Здолбунове (12 клм. від Рівного), де перебував тоді С. Петлюра і повідомив його про події в Рівному.

Тим часом я помалу одягався, щоб виграти час, а коли вже одягнений вийшов на вулицю, то там чекало на мене біля 20-ти вершників під командою старшини. Шапула передав мене старшині, а сам пішов переводити дальші арешти.

Старшина дав козакам наказ їхати серединою вулиці, а сам пішов зі мною пішки по хіднику. Йдучи, він почав потихеньку мене розпитувати: що це, мовляв, робиться? А я йому розповів про причини усунення Оскілка від командування і про зроблений ним переворот. «А щож з вами Оскілко хоче робити?» — «Не знаю, — кажу, — можливо, що хоче нас розстріляти». — На це старшина запевнив мене, що вони, старшини, будуть уважно за всім стежити і не допустять ніякого насильства над нами. Тут я побачив, що Оскілко не посмів розкрити свої пляни навіть своїм старшинам: він наївно сподівався одурити навіть їх.

Мене привели на ст. Рівне у вагон, що стояв окремо на запасовій колії. Скоро там зібралися майже всі члени уряду, а також Богацький та Желіховський. Як виявилося, Богацький з Бенем, поставивши на вулицях стежі, пішли собі в клюб, а тим часом Гемпель, чи якійсь інший сторонник Оскілка, познімав виставлені ними стежі, а на їх місце поставив свої, а потім заарештував в клюбі Богацького та Беня.

Желіховський в штабі Оскілка переймав від нього справи щось до 11-ої години вечера, не подбавши про свою особисту охорону, а потім Оскілко враз підвівся і сказав: «Досить робити комедію, я вас арештую». Інші особи були заарештовані, як і я, у себе дома.

Як виявилося пізніше, Оскілко післав, біля 4-ої години рано, до Здолбунова бронепотяг під командою от. Гризло з метою арештувати С. Петлюру; козакам знов таки було сказано, нібито це робиться для того, щоби визволити Петлюру від большевиків, що начеб то оточили Здолбуново.

Згодом прийшов до нас якийсь старшина і почав робити докладний перепис арештованих.

Потім ми побачили як повз вікна вагону пройшли Олександер Макаренко та Євген Архипенко; пройшли вільно, видно було, що вони в спілці з Оскілком.

Десь біля 11-ої год. над станцією з'явився літак і скинув відозви; у вікно вагону ми бачили, як козаки кинулися збирати ці відозви. То були відозви Головного Отамана: в них він належно кваліфікував виступ В. Оскілка. С. Петлюра, як тільки довідався про вчинок Оскілка, зараз дав наказ розкидати з літака ці відозви.

Треба було бачити, яке враження зробили вони на козаків. Почалася метушня, козаки збіралися купками і жваво щось обговорювали. Змінилося й поводження наших вартових: то, було, не дозволяли нам підходити до вікон, не відповідали на наші запитання і навіть дивилися на нас з підлоба; а тут все перемінилося: вже й до вікон можна підходити і вже вартовий просить нас пояснити йому, що це робиться.

Згодом принесли нам обід. Ми думали, що після обіду хтось прийде до нас від Оскілка; коли ж ніхто не приходив, лише перемінили вартових, то ми почали вимагати, щоб до нас прийшов хтось з начальників і пояснив нам, чого нас тут держать і доки держатимуть під вартою. Пізніше мені довелося чути, що Оскілко хотів кудись нас вивезти, але проти цього поставилися його ж таки старшини.

Як розповідав мені тодішній міністр нар. господ. проф. Л. Шрамченко, він і міністер освіти А. Крушельницький в ту ніч арештовані не були; коло 9-ої години ранку Є. Архипенко запросив їх через післанця на засідання «ради міністрів»; але вони відмовилися піти, заявивши, що підуть на засідання лише на запрошення прем'єр-міністра Б. Мартоса. Коли ж через якійсь час вони вийшли на вулицю, то їх було заарештовано і допроваджено до штабу Оскілка на станцію Рівне. Одначе там зустрів їх Мацюк і заявив, що арештувати їх він не може (чи не хоче): це було вже після розкидання з літака відозви Головного Отамана.

На їхнє бажання от. Оскілко приняв їх у своєму сальонвагоні, що стояв тут же. А. Крушельницький говорив стримано, а Л. Шрамченко просто напав на Оскілка досить різко і рішуче, що він, молодий хлопець, не розуміє, що він наробив, і поставив вимогу негайно звільнити арештованих міністрів. Оскілко «зі сльозами на очах» сказав, що він вже нічого зробити не може, що пізно вже щось міняти. На вимогу Л. Шрамченка Оскілко дав дозвіл на побачення з арештованими і вони оба справді заходили в вагон, де ми сиділи, і розповіли нам про безвислідність своїх переговорів.

Коли вони верталися додому, то було вже темно; провожатий старшина допровадив їх лише до першої вулиці, бо саме місто Рівне було вже в руках війська, висланого С. Петлюрою.

Ми сиділи у вагоні; обговорили всі справи; хоч становище було драматичне, ніхто не падав на дусі. Але ми не могли виявити ніякої активности, бо не могли вийти з вагону: і в вагоні, на дверях, і коло вагону стояли вартові. Пізніше виявилося, що Оскілко та його однодумці, побачивши, що їхнє діло програне, просто повтікали, а комендант ст. Рівне, не одержуючи ні від кого наказу, не знав що йому робити.

Десь біля десятої години ми вирішили лягати спати; я вже був і заснув, коли це мене збудили постріли і якісь викрики. Щоб це могло бути? Хтось вскакує в наш вагон з криком: «Де міністр Лівицький?» А Лівицький на те відзивається з гумором: «Чогож непримінно Лівицький? Тут є багато інших». Виявилося, що це урядовці з міністерств вночі напали на ст. Рівне, щоб нас звільнити; а в наш вагон вскочив якраз урядовець з канцелярії А. Лівицького.

Так безславно закінчилася жалюгідна авантура Оскілка.

Ми вийшли з вагону, забрали зброю у вартових і пішли на двірець, але там вже не було нікого: штаб Оскілка розбігся. Десь перед світанком на станцію приїхав С. Петлюра, викликав вартову сотню, що охороняла штаб Оскілка, і в короткій промові пояснив їй вчинок Оскілка.

Деякі цікаві подробиці цієї події подає В. Кедровський в статті: «1919 рік» («Свобода», Джерзі Сіті, 16. 8. 1929).

Є. Коновалець у своїх спогадах («Воля», Відень 1921, ч. 3-5, стор. 131) згадує також «про злощасний оскілковський переворот і незавидну ролю в йому С. Андрієвського та галичан: Л. Цегельського, Біберовича, Гемпеля і інших». Тут певне друкарська помилка: мова йде, мабуть, про члена Директорії Опанаса Андрієвського.

ПІСЛЯ «ПЕРЕВОРОТУ»

Вранці 30. 4 ми були вже в урядах; праця в міністерствах відновилася і провадилася в повному порядку, наче нічого і не сталося.

В той же день відбулося засідання Ради Міністрів; на ньому довго обговорювалася справа Оскілка і інших учасників перевороту. Були відомости, що вони переховуються в Рівному; можно було б їх заарештувати; але тоді їх треба було б передати військовому суду, а той, безперечно, присудив би їх до смертної кари. Ми цього не хотіли, тому знайшли такий вихід: заочно позбавили їх всіх прав і оголосили це до загального відома; через кілька день В. Оскілко, Мацюк, Гемпель утікли до Польщі. 8-го травня 1919 року вони були вже в Кельцах («Воля», Відень, 1921, том II, ч. 2, стор. 96). Втікли також О. Макаренко і П. Шапула, але, здається, не до Польщі, а до Галичини.

Втеча перших трьох до Польщі дуже характерна; її треба поставити в зв'язок з тим, що в день спроби В. Оскілка зробити переворот польське військо заняло Луцьк; а перед тим з літака було розкидано відозви, де закликалося мешканців Луцька і гарнізон не робити спротиву, мотивуючи тим, що **Оскілко арештував Уряд і перебрав владу на себе,** а він, мовляв, співпрацює з поляками.

Начальник постачання Північної Групи полковник Козубський не втік і в порядку передав справи Желіховському. Не втік також і Є. Архипенко, що здається грав ролю оскілкового прем'єр-міністра; він був арештований і просидів під арештом кілька тижнів. Пізніше Рада Міністрів обговорювала питання про те, що зробити з Є. Архипенком. Всі визнавали необхідність покарати його за участь в оскілковській авантурі, але, з огляду на те, що ця участь не була дуже активною, погоджувалися, що й кара не повинна бути дуже тяжкою. Кінець-кінцем Рада Міністрів ухвалила справу його припинити. Є. Архипенко був випущений з-під арешту і справу його «забули».

І-го травня відбулася велика маніфестація перед будинком Ради Міністрів. Величезний натовп урядовців, військових та мешканців м. Рівного висловлював свою прихильність Уряду. Я й міністр праці О. Безпалко промовляли до натовпу з балкону; наші промови викликали бурю оплесків і покриків: «Слава!».

Але ми не могли перемогти наслідків оскілкової авантури: Луцьк залишився в руках у поляків, боєздатність Північної Групи через оскілківську акцію знизилася; ми мусіли залишити Рівне, а в скорому часі навіть переїхати на територію Галичини, де й перебували у вагонах, пересовуючися поступово через Броди — Золочів — Тернопіль. Наше військо займало лише частину повіту на схід від Збруча, спираючися на Збруч.

Пізніше в партії соц.-самостійників виникли якісь тертя, так що В. Оскілко й Й. Мацюк мусіли виступити з партії. В журналі «Воля» («Воля», Відень, 1921, том I, ч. 3, стор. 158-159) надруковано заяву групи соц.-самостійників з дня 4. 1. 1921, за підписами Й. Мацюка, як секретаря партії, і В. Оскілка, де згадується, що в справі виступу Оскілка є «дві постанови ЦК партії с-с., після яких от. Оскілко, як член партії, мусів доконати військово-політичного перевороту проти кабінету Мартоса».

В цій самій заяві говориться також про розкол в партії соц.-сам.: Мацюк і Оскілко утворили окрему групу, заперечували О. Макаренкові право виступати іменем партії і домагалися прийняти їх до складу Всеукраїнської Національної Ради, але безуспішно («Воля», 1921, том II. ч. 2, стор. 94-95).

Всеукраїнська Національна Рада, як відомо, утворилася у Відні в 1920 році з представників правих партій Наддніпрянщини і Галичини і заняла опозиційне становище супроти Директорії УНР, а особливо супроти С. Петлюри, головно в зв'язку з заявою про «незаінтересованість» уряду Директорії в справах Галичини.

Українські соц.-сам. користалися у Всеукраїнській Національній Раді чималим впливом, так що на пропозицію О. Макаренка на переговори в Париж Рада вислала от. Грекова (кол. Начального Вождя Галицької Армії) і Кривецького (керівника міністерства фінансів в уряді Остапенка), обидва — члени партії соц.-сам.

В тій же «Волі» (1921, квітень, стор. 149) надруковано цікавий документ, що стосується політики українських соц.-сам.: «Декларація» представників «українських партій і організацій» (яких?), де після різкого виступу проти «Уряду Отамана Петлюри» (точка 1 та 2) та вислову симпатії до польської держави (т. 4, 5, 6) декляруєтся: «з огляду на те, що справа Східньої Галичини є внутрішньою справою польської Республіки, Національний Український Уряд визнає в цьому питанню своє повне незаінтересування» (т. 7).

Цю «Декларацію» підписали 4. 3. 1921 ген. Греків, Опанас Андрієвський, О. Макаренко. Чи не з цією декларацією

мали їхати до Парижу Греків і Кривецький? Після опублікування цієї декларації галичани виступили з Всеукраїнської Нац. Ради і сама Рада припинила існування.

Цією ганебною подією закінчується чинність партії соціялістів-самостійників; потім про неї вже не чути. Не чути і про її видних членів, як от О. Макаренко, Симонів (держ. контрольор в уряді Чеховського), І. Липа (міністр віросповідань в уряді Остапенка), ні про от. Грекова. Не виявили вони себе ні на політичному, ні на громадському, ні на культурному полі.

Кривецький провадив їдальню в Ужгороді, О. Андрієвський був професором Укр. Вільного Університету в Празі, але мусів виступити з нього після несмачного конфлікту.

На спільному засіданні Правничого факультету Укр. Вільн. Університету й Правничого Товариства в Празі (р. 1934) кол. член Директорії проф. Оп. Андрієвський признався, що він тоді із Станиславова дав був наказ от. Оскілкові розстріляти всіх міністрів.

Оскілко і Мацюк, як відомо, закінчили свою «політичну» діяльність на Волині, де, як кажуть, виконували якісь доручення поляків. Оскілка хтось застрілив, як дехто каже, з заздрощів, а як інші кажуть, — за його працю для поляків. Безславний кінець!

В. Кедровський у своїх спогадах («Свобода», серпень 1929 р.) згадує, що Волинську Групу (давня Північна) пізніше «здеморалізував перехід 70-ти старшин і одного команданта дивізії до армії Денікіна». Це, мабуть, були старшини набрані Агапієвим; але треба сказати, що наші праві партії в своїй політиці все були сторонниками зближення з Денікіним.

Цей факт доказує, що замах Оскілка, як би він був вдався, міг би був привести до повної ліквідації збройної боротьби за українську державність.

ХТО БУВ П. БОЛБОЧАН?

Після невдалої спроби от. Оскілка зробити переворот його однодумці, що перебували в Галичині, вели аґітацію проти Уряду і підготовляли нову авантюру з метою поставити Головним Отаманом замість С. Петлюри полк. П. Болбочана. В той час з Румунії прибували частини Запорізького Корпусу, що перейшов був туди з Херсонщини, і прихильники Болбочана вели аґітацію за те, щоб вояки Запорізького Корпусу поставили Урядові вимогу призначити комендантом корпусу П. Болбочана. Одначе ця аґітація не мала жадного успіху, бо і старшини і козаки корпусу виявили досить свідомости і дисциплінованости і заявили, що це — справа Уряду призначити того чи іншого команданта.

Хто ж був П. Болбочан?

Коли весною 1918 року німецька армія вступила на Україну і Центральна Рада повернулася з Житомиру до Києва, то разом з німецькими частинами, здебільшого поперед них, йшли частини українські, що були сформовані Центр. Радою. Найбільшою частиною була так звана бриґада Натієва; начальником її був грузин Натієв, а начальником його штабу — П. Болбочан.

Большевицьке військо відступало майже без бою. Дуже прихильний до Болбочана С. Шемет признає, що від Київа до Ромодану боїв не було. Як він пише, з Київа до Полтави серйозний бій був за вузлову залізничну станцію Ромодан. Боєві операції тяглися тут цілий тиждень з 14 до 21 березня (н. с.). В останній день приймала участь і німецька артилерія (С. Шемет: «Полковник Петро Болбочан», «Хліборобська Україна» 1922-23, кн. 4, ст. 205). Очевидно, німецька артилерія і рішила бій. Опріч того, як відомо, німецьке військо обійшло большевиків з півночі, наступаючи з Лохвиці на Гадяч. Це й примусило большевиків залишити ст. Ромодан. Полтава була занята 30 березня (н. с.) українською бриґадою разом з німецькою кінною дивізією.

Соціялісти-самостійники та представники інших правих партій робили з того велику рекляму для Болбочана, називаючи його геніяльним стратегом, хоч, як бачимо, він до цього часу ще нічим не визначився.

Я був в той час на селі і чув, як селяни сприймали ці події: «Йдуть німці, а поперед них — петлюрівські гайдамаки». Отже, про Болбочана або Натієва і не згадувалося, а українське військо вважалося петлюрівськими гайдамаками; хоч Петлюра в той час стояв на чолі лише невеликого Гайдамацького загону, але зате активність цього загону, а тому й популярність С. Петлюри, була дуже велика. Праві партії якраз тому й висовували Болбочана, щоб зменшити популярність С. Петлюри.

В 1918 р., після гетьманського перевороту, П. Болбочан заявив себе льояльним до гетьмана, був підвищений у полковники і командував 2-м Запорізьким полком.

В кінці 1918 року, коли Директорія розпочала повстання проти гетьмана, Болбочан став на бік Директорії і був призначений головним командантом на Лівобережній Україні. (Р. С.: «Осінь 1918 р. на Харківщині», «Літопис Червоної Калини», 1930, III, ст. 9).

Коли гетьман зрікся влади і війська Директорії вступили до Київа, большевики зараз же розпочали військові операції проти України, і Болбочан почав одержувати значні поповнення для своєї армії, щоб міг дати одсіч большевицькому війську, що наступало з Курщини. Військовим міністром був тоді соц.-сам. от. Греків, а поповненням військових частин завідував от. Шаповал; вони обидва виявили велику увагу до Болбочана, надсилаючи йому особливо багато вояків, т. щ. Болбочан опинився на чолі великої армії, яку обчислювали на 200.000 вояків.

Проте рішучих боїв з большевиками не було, і Болбочан, не зробивши спроби спинити большевиків, відступив від Білгорода на Харків, і навіть Харків був залишений без бою 7 січня 1919 року; большевицьке військо вступило до Харкова аж на 3-ій день після залишення його українцями; при цім частина нашої армії відійшла в напрямку на Полтаву, а частина — чомусь на Лозову-Славянськ.

Досить подивитися на мапу, щоб побачити всю стратегічну недоцільність відходу на Лозову. Як подає С. Шемет («Полк. П. Болбочан» «Хліб. Україна», кн. IV, 1922-23, ст. 221), Болбочан в своїй доповіді Головному Отаману від 10-го

січня 1919 пояснював відхід на Лозову так: «Мій путь відходу на Полтаву, а частина піде на Лозову — Катеринослав. Полтаву утримати своїми силами буде важко». А далі (там же, ст. 222): «Лозовська група буде прориватися на Павлоград на з'єднання з отаманом Гулієм». Тут іде мова чи не про от. Гулого-Гуленка, що був тоді командантом Катеринославського Коша (І. Мазепа: «Україна в огні і бурі революції», 1942 р. ст. 61); але з Лозової він жадної допомоги не одержав; замість того 23-го січня з Харкова прийшло большевицьке військо і Гулий мусів залишити Катеринослав (там же, ст. 65). З цієї доповіді Болбочана видно, що він вже тоді вирішив залишити й Полтаву без бою. Та як би він думав ставити опір большевикам між Харковом і Полтавою, то не ослабляв би себе, посилаючи частину своєї армії на Лозову-Катеринослав. Справді ж відхід на Лозову слід пояснити тим, що в штабі Болбочана було багато російських старшин, що мали великий вплив на нього: відходячи на Лозову, частини наближалися до Дону, де тоді формувалося ядро російського добровольчеського відпору, метою якого була відбудова монархічної Росії.

Російський дух був не тільки в штабі Болбочана, в його ближчому оточенні, а й серед старшинського складу багатьох частин. Яке враження мусіло робити на козака, що боровся за Україну, коли він, входячи до кімнати, де були старшини, чув там московську мову? Мій двоюрідний брат, полковник В. Мартос, розповідав мені, що в його частині майже всі старшини не тільки розмовляли по московськи, а взагалі нічого спільного з українським визвольним рухом не мали. Перед відходом з Харкова команда його частини зробила серед старшин свого роду анкету: кожному старшині було запропоновано висловити свою думку про те, куди має відійти частина з Харкова: чи на Полтаву в складі української армії, чи на Лозову на сполучення з добровольцями. Кожен мав розписатися у відповідному стовбці. Коли В. Мартос розписувався у тому стовбці, що був за відхід на Полтаву, то помітив, що тут він розписується першим; всі перед ним розписалися за відхід на Лозову. Коли на другий день В. Мартос пішов до штабної канцелярії, то вона була вже зачинена. Скоро до канцелярії підійшов один старшина, теж українець, що розписався за відхід на Полтаву; від нього він довідався, що їхня частина вже відійшла на Лозову, і що про відхід командування не повідомило тих, що розписалися на відхід на Полтаву.

ЗРАДА П. БОЛБОЧАНА

Також і Полтава віддана була майже без бою. Моя дружина в той час була в Полтаві. Коли по місті почали ходити чутки про наближення большевиків, вона пішла в штаб Болбочана, але там її запевнили, що ніякої загрози немає. Коли ж вона пішла на другий день, то вже в штабі не знайшла нікого: всі виїхали на Кременчук, залишивши лише невелику залогу. Але большевики були ще десь далеко, і вона ще змогла від'їхати з Полтави до Київа потягом.

Армія Болбочана в разі неможливости утримати Полтаву повинна була відходити з боєм в напрямку на Ромодан, захищаючи таким чином Київ, де перебував Уряд, і підтримуючи звязок з частинами, що стояли в районі Бахмача і захищали Україну з півночи. Але Болбочан відступив з Полтави на Кременчук і навіть почав переводити звідтам військо на станцію Знаменка. Таким чином він відкрив большевикам дорогу не тільки на Катеринослав, а й на Київ і відірвався від тих частин, що стояли на півночі. Коли б він був задержався хоч би в Кобеляках, то міг би загрожувати большевицькому фланґу; але він просто покинув фронт з усією своєю армією. Це й примусило головне командування позбавити Болбочана командування, дати наказ про його арешт і віддати під суд. 22 січня в 5 год. ранку курінний 3-го Пішого Гайдамацького полку арештував його з прибічниками в його вагоні на ст. Кременчук на підставі телеграфного наказу головного командування.

Часто доводиться чути запитання: «В чім полягала зрада Болбочана? За що його заарештували перший раз?» Хоч я й не військовий, але гадаю, що можу дати відповідь. Зрада Болбочана полягала в тім, що він:

1. здав Харків без бою;

2. відійшов з Харкова через Полтаву-Кременчук на Знаменку, не ставлячи большевикам належного опору. Його армія, по виразу мемуаристів, «котилася» (по залізниці) і від Білгороду докотилася за 16 днів аж до Знаменки.

3. допустив відхід деяких частин на Лозову на сполучення з добровольчеською армією, з якою ми були у ворожих стосунках;

4. вів якісь таємні зносини з донським атаманом ген. Красновим в той час, як на Дону російські генерали формували добровольчеську армію для відбудови царської Росії;

5. не виконав бойового наказу захищати залізницю Полтава-Київ і ввесь східній фронт;

6. залишив самовільно фронт, відійшовши за Дніпро;

7. відходячи з Харківщини та Полтавщини, самовільно позахоплював повітові скарбниці і запаси цукру.

За це все П. Болбочана мав судити військовий суд, але соціялісти-самостійники — військовий міністер Греків і член Директорії О. Андрієвський — взяли його під свій захист.

«Українське Слово» (Берлін 1921, ч. 46) в редакційній статті подавало, нібито «.... Болбочана потримано більш трьох місяців у вязниці і — розстріляно». Таке викривлення фактів «Українським Словом» тим більше дивне, що в тому ж самому числі його подається матеріял, з якого видно, що Болбочан сидів під арештом не у вязниці, а в готелю «Континенталь» від 24 до 31 січня включно, себто лише тиждень, а не три місяці.

В дійсности ж перебіг цієї справи Болбочана був такий:

В кінці січня 1919 року привезено до Київа арештованого от. Болбочана, а з ним полк. Гейденрейха і полк. Селіванського (обидва — росіяни) і передано київському комендантові Є. Коновальцю. Той передав Гейденрейха і Селіванського до Головної Вартівні, а Болбочана примістив у гот. «Континенталь», де жили Петлюра, Греків та інші (Петлюра — в кімнаті ч. 21, а Болбочан — ч. 22). Коновалець пояснює, що зробив так, «пам'ятаючи ролю Болбочана у протигетьманськім повстанні та вважаючи на його високу посаду» (Є. Коновалець: «Зі споминів», «Воля», Відень, 1921, ч. 3-5, ст. 130). Таким чином Болбочан був фактично лише під домашнім арештом.

Над Болбочаном і його помічниками було заведено слідство; справу Болбочана мала розглядати Верховна Слідча Комісія при Директорії. Але через 4 дні вже почалася евакуація Київа, бо большевицьке військо використало ту обставину, що Болбочан відкрив фронт, і вже наближалося до Київа; наші резерви спинили його вже на ст. Гребінка; та й Північна Група, з огляду на те, що з відходом Болбочана на Кременчук її правий фланг залишився без захисту, була змушена залишити Бахмач і Борзну і з боєм помалу відходила через Ніжин на Київ. Тоді Є. Коновалець вивіз Болбочана у сальон-вагоні до Станиславова. Там Болбочан жив зовсім вільно, давши словесну обіцянку не виїздити з Галичини. Є. Коновалець пояснює, що зробив так для того, «щоб

оминути евентуальних самочинних виступів проти от. Болбочана». (там же, ст. 130). Справді обурення проти Болбочана серед військових було тоді дуже велике.

Виникає питання: Чому Болбочана не вивезли до Винниці, як то зробили з заарештованими гетьманськими міністрами? На що аж у Станиславів, куди наша влада фактично не сягала з огляду на «окремішність» Галичини. Відповідь проста: В цей спосіб фактично було припинено слідство і Болбочана було врятовано від суду. Причина цього — слабість Директорії і коаліційного кабінету міністрів; в складі обох були соц.-самостійники, а решта партій не бажала з ними поривати, щоб не порушити єдиного національного фронту. Болбочан, здається, формально не належав до партії соц.-самостійників, але вони так само як і хлібороби-демократи і хлібороби-державники вважали його своїм прихильником і ввесь час підтримували його всіма способами.

Болбочан жив у Станиславові дуже вигідно, в найліпшому готелю, витрачаючи величезні гроші. Коли я пізніше приїхав до Станиславова, то прем'єр ЗОУНР С. Голубович скаржився мені на негативний вплив розкішного життя Болбочана на галицьких старшин, що діставали порівнюючи скромне утримання і не могли дозволити собі навіть частинно того, що дозволяв собі «заарештований» Болбочан, що, обідаючи в товаристві кількох прибічників у найліпшому ресторані, платив за обід по 200 австр. кор. в той час як наші міністри платили в тому ж ресторані по 12-14 корон.

Цікаво, що тодішній військ. міністр в кабінеті Остапенка, О. Шаповал, ані не реабілітував Болбочана, ані не призначив суду над ним.

ХАРАКТЕРИСТИКА П. БОЛБОЧАНА

Тут я хочу спинитися над питанням, що уявляв з себе Болбочан як особа, використовуючи для того враження мемуаристів, а також листи самого Болбочана, опубліковані С. Шеметом в «Хліборобській Україні».

С. Шемет хоче представити його як людину просту, вказуючи на те, що він син священика. Але, коли йде річ про занадто широке життя Болбочана в Станиславові, причім повстає питання, звідки він брав на це гроші, то С. Шемет

пояснює, що Болбочан був одружений з дочкою багатого землевласника з Басарабії.

Г. Макаренко називає також Болбочана скромним. Але досить подивитися на його портрет у «Хліборобській Україні» за 1920 рік (ст. 21), або в «Літоп. Черв. Калини», 1930 рік (ч. 3, ст. 15), щоб склалося враження цілком протилежне: на цьому портреті він нагадує скоріше офіцера добровольчеської армії, ніж українського старшину. Його зовнішньому вигляду відповідав і внутрішній зміст його особи.

Листи Болбочана зраджують велику зарозумілість і претенціозність; вони повні образливих епітетів на адресу С. Петлюри, Директорії, міністрів, тодішнього команданта Осадного Корпусу Є. Коновальця і т. д.

Чи був Болбочан національно-свідомим українцем? Року 1919 він говорив доброю українською мовою. Полк. М. Середа пише, що в юнкерській школі Болбочан зорганізував гурток для поширення рідного слова і мав через це прикрості від начальника школи «за мазепінство» (М. Середа: «Отаманщина», «Літоп. Черв. Калини», 1930, ч. 3, ст. 15). Якщо це правда, то Болбочан почував себе українцем ще до революції. Але як далеко йшла ця свідомість? С. Шемет («Хл.Укр.» кн. 4, ст. 203) згадує про несходження в поглядах у Болбочана з комісаром Укр. Центр. Ради П. Макаренком у 1917 році при формуванню Республіканського Полку: Макаренко настоював, щоб приймати лише тих старшин, що вміли говорити українською мовою. Також і М. Середа пише, що Болбочан «вимагав від Петлюри закликати до війська людей, котрі не крили своїх антипатій до визвольних змагань» (ст. 16). Пізніше, будучи комендантом Лівобережної Армії, він (Болбочан) і керувався цим правилом: призначав на відповідальні посади у війську старшин, що для них українська справа була зовсім чужою. В умовах революції та громадянської війни це мало прикрі наслідки. Сотник Січових Стрільців І. Андрух пише про 2-ий Запорізький полк, організований Болбочаном: «та в суті речі багато старшин попало там випадково і лише шукали нагоди, щоб переїхати до Денікіна в Новочеркаск, або до української справи відносилися зовсім пасивно» (І. Андрух: «Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва», «Літ. Черв. Калини», 1930, ч. 4, ст. 7).

Як дивився сам Болбочан на українську справу, з'ясувати тяжко, але вирішивши покинути український фронт і переводячи військо на південь за Дніпро, він так мотивував

це в своєму листі: « . . . . вже героїв мало і потрібні вони для великого діла» (С. Шемет: «Полк. П. Болбочан», «Хліб. Укр»., ст. 221). Про яке велике діло йде тут річ? А захист України, головного міста Київа — не велике діло?

Чим був Болбочан по освіті? Був він справді фахівцем, старшиною генерального штабу? Полк. М. Середа подає такі відомості (ст. 15): Болбочан вчився в Кишинівській семінарії, але, не закінчивши її, перейшов до Чугуївської юнацької (юнкерської) школи в 1906 р. На початку світової війни (1914) поручник Болбочан був ад'ютантом 38-го Тобольського полку. Року 1916 був ранений в груди, лікувався, а після півроку повернувся вже на нестроєву посаду в інтенданстві 5-го корпусу. «Українське Слово» (Берлін, 1921 р., ч. 46) подає виписку з послужного листа Болбочана, що потверджує відомості М. Середи; тільки там стоїть, що Болбочан духовну семінарію закінчив, а до юнкерської школи вступив 6. 8. 1905 р.

1917 року, підчас українізації фронтових частин, він, тоді вже штабс-капітан, організує 1-ий Український Республіканський полк і 22 листопада 1917 стає його командантом; але, як видно буде далі, з того полку нічого не вийшло. З початку 1918 року Болбочан вже стає чомусь підполковником і начальником штабу бриґади Натієва, пізніше полковником і командантом 2-го Запорізького полку. Під кінець 1918 року він стає враз головним командантом військ Лівобережної України. Отже, як бачимо, ні своєю освітою, ні службовим стажем він не стояв вище тих підполковників, що були при Центр. Раді або при Директорії, а висунувся на таке високе становище лише завдяки революційним подіям.

Прихильники Болбочана виставляють його як чудового організатора. На якій підставі? Організований ним 1-ий Республіканський полк був в скорому часі розігнаний збольшевизованими фронтовиками; тож не можна сказати, щоб він був добре зорганізований; напр. Гордієнківського полку (організатор полк. В. Петрів) фронтовики розігнати не змогли, і він прибув у порядку до Київа на захист Центральної Ради.

Що до праці Болбочана в бриґаді Натієва то С. Шемет пише: «Треба зазначити, що за ввесь похід з Київа до Харкова безпосередня керма частинами цілої бриґади в боях лежала на Болбочані, тоді як Натієв мусів ввесь свій час віддавати справам організації» («Полк. П. Болбочан», «Хліб. Укр.», кн. 4, ст. 205). Отже виходить, що й тут Болбочан не виявив свого організаційного хисту.

Д-р Ю. Добриловський розповів мені, що, коли бриґада Натієва була в Київі, то Ю. Добриловський з другим лікарем звернулися до Болбочана з пропозицією своїх послуг для організації лікарської справи в бриґаді. Болбочан відкинув їхню пропозицію, додавши, що, коли лікарі хочуть бути корисними українській справі, то нехай беруть рушниці та йдуть на фронт. Це характеризує його як організатора.

І. Андрух, розповідаючи про 2-ий Запорізький полк, що його командантом був тоді Болбочан, згадує на ст. 7 про старі подерті мундури у козаків (хоч одностроїв по військових магазинах було тоді ще подостатку), про погано поставлене постачання, особливо погану їжу, про невиплату платні по 3-4 місяці. В наслідок таких порядків у багатьох козаків була цинга, і були часті втечі козаків з полку.

Далі І. Андрух розповідає (ст. 15 і 16) про постійне грабування українського населення, особливо над річкою Айдаром, де дійшло також і до крадіжи значних сум скарбових. З приводу цього у січових стрільців, що були у 2-му Запорізькому полку, виник навіть конфлікт з курінним Зілінським, і січові стрільці поставили вимогу Болбочанові віддати під суд винуватих в крадіжи над річкою Айдаром. Тут же І. Андрух розповідає про негативний вплив на Болбочана старшин москалів та їхніх жінок, що займалися ріжними інтриґами проти січових стрільців за те, що ті намагалися українізувати (!) Запорізький полк.

Не виявив себе Болбочан добрим організатором і на посту Головного Команданта. В доповіді Головному Отаманові С. Петлюрі він пише: «Так, пане Отамане, маю дуже багато ріжних полків, але всі ці полки треба поставити хоч на один місяць в нормальні умови. На кожен такий полк дати по кілька старшин та козаків Запорізького Корпусу, котрі обучали би і кожен день пороли би половину т. з. «товаришів», а деяких і розстрілювали, а через місяць будуть розкішні полки» (С. Шемет, «Полк. П. Болбочан», «Хліб. Україна», кн. 4, 1922-23, ст. 221). Про які «нормальні умови» можна говорити підчас війни та революції? Як можна говорити про «порку» як організаційний метод підчас революції? Не дивно, що наслідки такої організації були дуже сумні. Ось як їх малює найбільший прихильник Болбочана С. Шемет (там же ст. 214): «Тим часом становище на антибольшевицькому

фронті гіршало .... змобілізовані частини перевести до боєвої здатности не вдалося через недостачу командного складу». Тут говориться про недостачу командного складу, а в той час, як відомо, у війську Болбочана служило багато українських старшин як прості козаки.

Фінал цієї «організації» наводжу з листа Болбочана, опублікованого С. Шеметом (ст. 222): «Я відходжу на Кременчук, де буду оборонятися, а головне організовувати славетний Запорізький Корпус». Вже йде річ про організацію не армії, а тільки корпусу: Лівобережна Армія вже тоді фактично не існувала, хоч у великих боях і не була; відходячи з під Білгороду через Харків і Полтаву аж до Кременчука майже без боїв, вона деморалізувалася і дезорганізувалася, тим більше, що багато осіб командного складу, набраного Болбочаном, просто втекли до російської добровольчеської армії.

Не був Болбочан і політиком, що для революційних часів має велике значіння. Полк. М. Середа у свойому короткому нарисі, взагалі прихильному до Болбочана і неприхильному до тодішнього Уряду, говорить, що він був позбавлений широкого світогляду, говорить про його розумову короткозорість («Отаманщина», «Літ. Черв. Калини», 1930, ч. 3, ст. 16).

В ряді подій виявилася його безоглядність, яку не слід змішувати з рішучістю, невміння ураховувати обставини. Так, в році 1917, організувавши Республіканський полк і діставши відомости, що совет солдацьких депутатів 5-го корпусу ставиться вороже до новоутвореного українського полку, рішив арештувати або розігнати совет солд. деп., не рахуючися з фактичним відношенням сил. Наслідок був той, що сов. солд. деп. кинув проти Українського Республіканського полку кілька московських полків, розгромив штаб Болбочана, спалив канцелярію і розігнав полк. Болбочан мусів тікати до Київа.

Полк. М. Середа згадує (ст. 15), що в кінці 1918 р. Болбочан розігнав селянський з'їзд у Харкові, хоч мусів би знати, що це могло прикро вразити українських вояків, головним чином селян.

Не зумів Болбочан порозумітися і з чужою силою, коли виникла в цьому потреба. В Харкові повстання проти гетьмана почалося з 16 на 17 листопада 1918 р. І от незабаром, як подає С. Шемет, почалися непорозуміння з німецькою залогою міста Харкова: «.. німецьке командування спробувало арештувати Болбочана з його штабом, але німцям удалося захопити тільки канцелярію та кількох молодших старшин штабу, та й тих вони поспішили звільнити після вимоги робітничих організацій міста Харкова» (ст. 214). Отже робітники зуміли порозумітися з німецьким командуванням, а Болбочан ні. Кінець-кінцем Болбочан змушений був вивести військо з Харкова і свій штаб перевести на ст. Ковяги (ст. 214).

С. Шемет пояснює це агітацією большевиків і добровольців. Але ж така сама агітація була скрізь: і в Катеринославі, і в Київі і по других містах; проте скрізь українські організації зуміли якось порозумітися і з німецьким командуванням і з німецькими радами солд. депутатів. Наприклад, коли Рев. Комітет з В. Чеховським на чолі зробив переворот проти гетьмана у Київі, то німці нікого не арештовували, бо вночі перед тим я просидів години чотири в німецькій раді солд. деп., переговорюючи про невтралітет німецького війська. Голова німецької ради солд. деп. спочатку заявив категорично, що німецькі вояки стрілятимуть у повстанців, бо мовляв німці несуть моральну відповідальність за спокій у Київі; але кінець-кінцем погодився, і німецьке військо справді не брало участи в подіях. Від Київської міської управи в ту ніч з'явилася також до німецької ради солд. деп. делеґація на чолі з міським головою Рябцовим (рос. соц.-рев.) з проханням передати Київ міській управі, а не Українському Рев. Комітетові, доводячи, що в разі захоплення влади Укр. Рев. Комітетом Київ стає нібито під загрозу погрому; але мені вдалося перебороти ці інтриґи і досягти згоди німців на перебрання влади в Київі Укр. Рев. Комітетом, що й сталося тієї ж ночі. Болбочан у Харкові цього зробити не зумів.

Ряд фактів показує повне нерозуміння Болбочаном внутрішно-політичної ситуації. Буду користатися лише тими фактами, що їх наводить С. Шемет. Так: «.... Болбочан ставив Національному Союзові умову не руйнувати адміністрації і державного апарату, утворених гетьманом» (ст. 212). Та ж повстання якраз було направлено не стільки проти самого гетьмана, як проти тих москвофільських інтриґантів, що купчилися біля нього і заповнювали державноадміністративний апарат. А між тим Болбочан «.... хотів і надіявся об'єднати революційну демократію з консервативними хліборобськими кругами в особі гетьмана для спільної боротьби проти москвофільських інтриґ на Україні ..... Також пізніше в Харкові, з початком повстання, Болбочан робив спро-

бу примирити гетьмана зі збунтованою демократією для боротьби проти московсько-большевицької і московсько-неділимської небезпеки і для того телеграмою звернувся до гетьмана з проханням стати самому на чолі повстання і тим надати повстанню всенаціональний український характер» (ст. 212).

Скільки наївности треба мати, щоби пропонувати гетьманові стати на чолі повстання проти самого себе або проти створеного ним адміністративного й державного апарату. Яке враження могла зробити така телеграма на гетьмана і його уряд? С. Шемет мелянхолійно зазначає: «Телеграма ця була одержана в Київі, але прийнята з повним недовір'ям як провокація» (ст. 213). Розуміється, інакше й не могло бути: Та ж гетьман у цей час проголосив федерацію з Москвою. Та й як міг гетьман стати на чолі селян, що мстилися за биття, арешти та контрибуції, переведені його державним апаратом?!

Така ж сама наївність і в справах зовнішньої політики. Взяти хочби такий вислів Болбочана: «В своїм докладі Отаману Петлюрі я прохав Директорію порозумітися з Антантою і стати з нею в реальні відносини» (ст. 222). Так, наче Директорія сама не догадалася зробити заходи до порозуміння з Антантою? В цій фразі, власно кажучи, Болбочан зраджує свій намір увійти безпосередньо «в реальні відносини» з Антантою; тому то відхід на Лозову-Знаменку.

Не даром і М. Середа вказує на такі причини незадоволення Болбочаном: 1) Реакційний склад і підозріла праця його штабу; 2) Безпосередні зносини з Антантою і донським отаманом ген. Красновим; 3) Розгін селянського з'їзду в Харкові; 4) Повсякчасна гостра критика складу та діяльности Уряду (М. Середа, «Отаманщина», ст. 15).

Прихильники Болбочана виставляють його, як геніяльного стратега. На якій підставі? Невідомо. Успішний наступ по лінії Київ-Ромодан-Полтава з початку 1918 р. безперечно не можна пояснити геніяльністю Болбочана. С. Петлюра зі своїм Гайдамацьким Загоном наступав не менш успішно. Якщо головною причиною успіху не рахувати наступ німецької армії, то по справедливости «геніяльність» слід приписати тодішньому Головному Команданту Української Армії ген. Присецькому.

Дехто ще зве Болбочана «завойовником Криму» (весна 1918 р.). Знов таки на Крим наступала разом з нашим військом і німецька армія, причім спротиву майже не було. Як що ж наше військо досягло Чорного моря раніше ніж німці, то це — заслуга ген. В. Петрова (тоді полковника), що сміливим і вдалим маневром пройшов з своєю частиною через гори і цим способом випередив німців. А от від Білгороду до Знаменки Болбочан котився вже зовсім не геніяльно. В своїй доповіді, зробленій Гол. Отаману 10-го січня 1919 р. після залишення без бою Харкова, Болбочан, як подає С. Шемет, казав: «Раніш я просив 3-4 полки. То було раніш, а тепер давайте вже дві дивізії в повній організації. Через тиждень двох дивізій вже буде мало» (ст. 221). А скоро після того він уже заявляв: «Нам потрібно найменше три дивізії французів» (там же ст. 222). Невже можна вважати серйозними такі заяви з боку команданта армії, склад якої спочатку доходив до 200.000 людей?

А цей відхід частини війська на Лозову невже говорить про геніяльність Болбочана? Було б дуже важно, щоб хтось з учасників походу Харків-Лозова описав його докладно, подавши при тім, які завдання мала ця група, і куди вона пішла в дійсности: На Павлоград-Катеринослав, як доповідав Болбочан Головному Отаману? Чи на Славянськ на сполучення з донським отаманом Красновим та частинами російських добровольців, що перебували тоді на Донщині?

Я не спинявся б так довго на характеристиці Болбочана, як би дехто з наших політиків не намагався зробити з нього трохи не генія, наділяючи його рисами, яких він не мав. І в той час, в травні 1919 р., ріжні дрібні політики, що збанкротували в своїй ставці на Оскілка, виставляли Болбочана, як чудового організатора, мудрого політика і геніяльного стратеґа, протиставляючи його С. Петлюрі, якого характеризували як нездару.

ПЕРЕД НОВОЮ СПРОБОЮ ПЕРЕВОРОТУ

Треба зазначити, що в зв'язку з нашим сталим відходом на захід, з евакуацією Київа, Винниці, Кам'янця і нарешті Рівного створилася атмосфера надзвичайно тяжка. За Урядом їздило кілька тисяч людей, з яких більшість дуже слабо визнавалася в тогочасній політичній ситуації.

Дякуючи умовам життя в царській Росії, вони не набули в свій час ані політичного досвіду, ані політичного світогля-

ду. Вони заздріли тим, хто, працюючи перед революцією в таємних гуртках і партіях, був бодай трохи підготовлений до політичної праці і більш-менш розбірався в питаннях, що висувало революційне життя. Були між ними й такі, що бажаючи виявити громадську активність, творили все нові та нові партії, самі не знаючи, чим одна з цих партій відріжнялася від іншої. Деякі з цих партій нараховували лише кілька десятків членів, але хотіли відогравати якусь ролю в державному житті. Все це були здебільшого молоді люди, що виставляли себе великими патріотами-націоналістами, але уникали йти до війська, щоб боротися за державну ідею. Критикуючи Уряд, вони кричали про необхідність «твердої влади»; але при найменшім виявленню «твердої влади» супроти них підіймали ґвалт, обвинувачуючи Уряд в порушенні основ демократичности.

Гірше всього було те, що за Урядом їздило чимало осіб, що до 1917 р. ще не вважали себе українцями; українська справа була їм чужа; вони приліпилися до українських державних установ тільки ради того, щоб врятуватися від большевиків. Як та глина часом налипне на чоботи і перешкоджає людині рухатися, так і ці люди обліпили наші державні установи, утруднюючи їхню працю, примушуючи витрачати час на дрібниці і створюючи паніку при найменшій небезпеці.

Не дуже добра атмосфера була й серед військових, особливо серед старшин. Правда, політиканства там було значно менше, за те «малоросів», що лише вчора стали визнавати себе українцями, було чимало; були й росіяни, що пішли в українську армію цілком випадково і чекали лише слушного часу, щоб перейти до якоїнебудь російської добровольчеської формації.

Не дивно, що дисципліна стояла не дуже високо; самочинні реквізиції, захоплення державного майна були на порядку денному; наприклад, от. Біденко захоплював цукор і спирт; його козаки п'янствували, а на фронт не йшли. От. Самосенко (соц.-сам.) не виконав бойового наказу, самовільно відвів свою бриґаду з фронту в глибоке запілля. Особлива слідча комісія Ковенка (соц.-сам.) при евакуації з Київа самовільно захопила два паротяги, ще й вибила шомполами машиніста без всякої вини з його боку, що затримало загальну евакуацію з Київа.

В окремих, правда, небагатьох випадках свавілля доходило до самодурства: деякі отаманчики і старшини давали

шомполів кожному, хто ставився проти їхнього свавілля, і навіть взаємно один одному; загрожували шомполами або револьверами державним контрольорам; вимога справоздань з одержаних ними грошей була для них «причіпкою»; дехто з них допускався продажу інтендантського майна, полкових коней і т. п. Були й такі, що провадили шпигунську працю на користь большевиків, поляків або денікінців і вели розкладову пропаґанду.

Щоб покласти край всім цим неґативним явищам, а головне, щоб боротися з впливом ворожих аґентів, було видано закон про державних інспекторів у війську (Закон 13 травня 1919), а в додаток до нього було видано «Положення про Державний Інспекторат» («Вісник Державних Законів У. Н. Р.», 1919-1921, ст. 171); а головний державний інспектор В. Кедровський видав до того ще окрему інструкцію, що детально розглядала права й обов'язки інспекторів; цю інструкцію В. Кедровський наводить повністю в своїй статті: «1919 рік» («Свобода», 20 і 21 серпня 1929).

Параграф 6 «Положення про Державний Інспекторат» говорив: «Завданням Державного Інспекторату є:

а) Стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів центральної військової влади, перестерігати і в пні винищувати демаґоґічність, саботаж, розпусту, п'янство, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та інституціях.

б) Стежити за політичним настроєм козаків і старшин . . . . . Про весь ворожий та непевний елемент інспектори своєчасно повідомляють відповідних муштрових начальників; в крайньому випадку ворожий та непевний елемент інспектор може негайно усунути з армії, рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство та Головного Отамана, а коли Правительство і Головний Отаман не найдуть поважної причини для усунення, інспектор попадає під відповідальність по закону 26 січня про надзвичайні суди» («Вістн. Держ. Законів У. Н. Р.», ст. 171; або І. Мазепа: «Україна в огні і бурі революції», Прага 1942, ст. 198).

Заведення інспектури дуже сприяло оздоровленню атмосфери в нашій армії, але викликало велике незадоволення серед тих, кому це оздоровлення було не до смаку. Особливо гостру аґітацію проти інспектури повели таємні аґенти й сторонники большевиків, поляків та денікінців, кричучи,

нібито діяльність інспекторів вносить дезорґанізацію в військо. Це була очевидна неправда, бо ні закон, ні положення, ні інструкція не давали права інспекторам робити які б то не було розпорядження, операційні чи адміністративні.

Дуже аґітували проти інспектури й ті праві елементи, що й після оскілковщини не кидали надії усунути тодішній Уряд та Голову Директорії С. Петлюру.

Головою Директорії вони хотіли зробити д-ра Є. Петрушевича, а Головним Отаманом — П. Болбочана. Соц.-самостійники, хлібороби-демократи та деякі соц.-федералісти після оскілковщини повтікали до Станиславова, до речі, не поздававши великих державних грошей, що були в них на руках. Підтримуючи там сталі зносини з галицькими ґенеральними секретарями та з тодішнім президентом Укр. Нац. Ради Галичини д-ром Є. Петрушевичем, вони постійно підбурювали їх проти Наддніпрянського Уряду, розпускаючи про нього ріжні провокаційні чутки, як от нібито він хоче арештувати галицьких ґенеральних секретарів, або нібито він хоче порозумітися з советською владою. Нічого й казати, що окремих міністрів, а також і С. Петлюру вони малювали як людей абсолютно до нічого не здібних.

До Уряду стали доходити відомості, що в Станиславові відбуваються наради представників цих партій, і що на них бувають присутніми, правда більше з метою інформаційною, відпоручники Генерального Секретаріяту Галичини. Нарешті Уряд одержав відомості про те, що на цих нарадах вже запала ухвала зробити переворот і усунути Уряд насильно.

В червні 1919 року становище Армії УНР було надзвичайно тяжке. Брак зброї та муніції, неможливість налагодити якслід постачання, а до того ще непевність багатьох старшин, що майже відверто тягли до Денікіна, та чинність советських агентів, які намагалися за всяку ціну спровокувати заколот, робили становище надзвичайно напруженим, і повторення авантури, подібної до замаху Оскілка, могло спричинитися до повного розкладу Армії, а разом і до остаточного упадку української державности.

Поважність становища була зрозуміла для всіх, за вийнятком деяких правих діячів, які або не хотіли зрозуміти, що доля української державности поставлена на останню карту, або вважали демократію гіршим ворогом ніж Москву.

Як Головний Отаман так і Уряд були свідомі поважности становища, але не зважаючи на явну розкладову діяльність правих, утримувалися від застосовання гострих заходів та

намагалися толерантністю створити з них льояльну опозицію.

Ця толерантність уряду йшла так далеко, що він вирішив «забути» стару справу Болбочана, звільнити його від вини та кари і навіть дати йому нове та ще й високе призначення.

Тут треба підкреслити, що цей акт не був викликаний потребою в послугах Болбочана і в жадному випадку не був признанням його здібностей. Опінія як Уряду так і Головного Командування що до нього була твердо встановлена після усунення його від командування та віддання під суд за підозрілий відступ, що межував з відвертою зрадою.
Вже відбулася постанова Уряду про посилку Болбочана до Італії, вже й Директорія затвердила цю постанову, вже були видані потрібні посвідки та гроші на дорогу. Болбочан був дуже задоволений, що від'їздить закордон; обіцяв виконати доручення як найліпше. Але . . . , як потім розповідав мені та генералу Осецькому сам П. Болбочан, з'явився С. Шемет і переконав його використати посвідку як доказ реабілітації і самовільно переняти на себе командування Запорізькою групою.

Тут я мушу спинитися на особі інж. С. Шемета. Я знав його ще з ґімназіяльних часів як людину інтеліґентну, чесну і національно свідому, але, на жаль, він зовсім не був підготовлений до політичної роботи. Він охоче брався за ту чи іншу політичну акцію, але вона звичайно кінчалася повним неуспіхом. Він не вмів і не хотів рахуватися з умовами революційного життя; тому то й всі його пляни не мали під собою грунту. Він був одним з орґанізаторів української хліборобсько-демократичної пратії (1917 р.); 1918 року він багато спричинився до проголошення ген. П. Скоропадського гетьманом, але він не мав ні найменшого впливу на політику гетьманського Уряду. В 1919 р. він був головою ЦК партії хліборобів-демократів (див. його підпис під резолюцією бюра цієї партії в книзі О. Доценка: «Літопис Української Революції», Львів, 1924, т. 2, кн. 5, ст. 92). В році 1919 він виявляє надзвичайну рухливість; його можна бачити при штабі армії Болбочана, потім в Одесі, далі у Варшаві, в Станиславові, в Проскурові. До Проскурова він приїхав нібито в справах Укр. Черв. Хреста, а в дійсности з політичною метою.

Можна думати, що й під час виступу от. Оскілка С. Шемет був у Варшаві і співпрацював з Курдиновським, якого К. Мацієвич (міністер закорд. справ в кабінеті Остапенка)

післав з Одеси до Варшави з дуже неясними дорученнями. Цей Курдиновський, живучи у Варшаві, весь час підтримував жваві стосунки з польським урядом і вів політику, шкідливу для нашої держави. В перших числах квітня 1919 р., себто перед виступом Оскілка, у Варшаві було складено список нового кабінету для України; в ньому, між іншим, були К. Мацієвич і С. Шемет; останній як міністер земельних справ (О. Доценко: «Літ. Укр. Рев.», 1924, т. 2, кн. 4, ст. 65).

Зі спогадів Є. Коновальця видно, що д-р Л. Цегельський, користуючися приїздом його до Станиславова в травні 1919 р., улаштував його побачення з Болбочаном. При побаченню присутніми були теж Л. Цегельський і С. Шемет. В розмові Є. Коновальця між іншим запитали про становище Січових Стрільців на випадок, коли б от. Болбочан повернув до командуваня Запорізьким Корпусом. «Я (пише Коновалець) відповів, що ця справа взагалі не торкається Січ. Стрільців, але я особисто повітав би от. Болбочана за його поворот до активної праці на Україні, якщо це буде з а з г о д о ю Г о л о в н о г о К о м а н д у в а н н я» (розстр. Є. Коновальця). З початку червня С. Шемет відвідав Є. Коновальця в Теофіполі, де був тоді штаб Корпусу С. С., нарікав на тодішній політичний режим, натякав на потребу якоїсь зміни в ньому, а врешті спитав, як би Є. Коновалець поставився до переняття Болбочаном командування в Запорізькому Корпусі. Є. Коновалець відповів, що «годі сподіватися, щоб сталося це леґально, по згоді з Гол. Командуванням, — а всі інші заходи в цім напрямку привели би до нової авантури, котра знову відбилася б деморалізуючо на фронті» («Воля», 1921, ст. 130, 131).

Приблизно в той же час (в кінці травня або з початку червня 1919 р.) С. Шемет відвідав і мене; він доводив мені, що С. Петлюра цілковито не надається на Головного Отамана і вимагав від мене переконати С. Петлюру, щоб він добровільно зрікся свого становища. Коли ж я поставив йому питання, хто на його думку має заступити С. Петлюру, то він почав вихваляти мені П. Болбочана як чудового орґанізатора і стратеґа та енерґійну людину. Тоді я зазначив йому, що ця кандидатура ні в якім разі не може обговорюватися серйозно з огляду на минуле Болбочана, в якому він не виявив ані орґанізаторського, ані стратеґічного, ані політичного хисту. Разом з тим я вказав йому на те, що призначення Болбочана означало б знову поворот направо в нашій внутрішній політиці і привело б до ще гірших наслідків, ніж привела політика кабінету Остапенка: наше військо почало б розбігатися. З тим С. Шемет і пішов.

Скоро після цього відвідав мене К. Мацієвич. Свою розмову він почав з надзвичайно гострої критики С. Петлюри, малюючи його як цілковиту бездарність, людину без досвіду, невійськову, без стажу, без характеру і т. д. Я перебив його запитом: «А на місце Петлюри маємо поставити Болбочана?» Мацієвича цей запит дуже заскочив і він зразу збави тону, а я дав йому ті самі пояснення, що перед тим давав С. Шемету.

С. Шемет, К. Мацієвич і їхні однодумці — хліборобидемократи та соціялісти-федералісти — провадили аґітацію не тільки серед урядовців, а й серед військових. В наслідок цієї аґітації полковники 2-ої Пішої Запорізької дивізії подали державному інспектору Запорізької групи Гавришку заяву, в якій між іншим стояло: « . . . . від Уряду У. Н. Р рішуче вимагаємо, аби на нашу групу був негайно призначений от. Болбочан — людина чисто військова». Заяву підписали отаман дивізії і полковники: Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троцький, Цирюльник (С. Шемет: «Полк. П. Болбочан», «Хліб. Україна», кн. 4, ст. 230).

ВИСТУП П. БОЛБОЧАНА

С. Шемет в своїх спогадах пише, що «випадково» опинився в Проскурові; «випадково» спинився в тім самім готелю, що й Болбочан.

В Проскурові Болбочан і Шемет пробули кілька днів, ведучи аґітацію серед старшин. М. Середа описує таку ідилію зустрічі Болбочана з старшинами колишнього свойого корпусу: «Випили по чарці, по другій, згадали минулі події, поплакали . . . випили ще по чарці, і далі старшини запросили його залишитися при Корпусі». Болбочан легко на це пристав.

Державний інспектор Гавришко, замість того щоб попередити авантуру, став по стороні Болбочана і видав цілком незаконий наказ про усунення В. Сальського, тодішнього команданта Запорізької Групи, а на його місце призначив Болбочана.

Хоч у своєму наказі Гавришко і посилався на Положення про Державний Інспекторат, але він явно перевищив свою владу. «Положення» давало право інспекторові усунути команданта окремої частини, але виключно в випадку **крайньої необхідности,** наприклад при виявленню зради. В кожному разі інспектору не було дано права призначати нового команданта; він повинен був перебрати тимчасово командування на себе і телеграфічно повідомити Головне Командування; до речі, Головний Штаб української армії містився тоді на ст. Чорний Острів, зовсім недалеко від Проскурова, т. щ. Гавришко міг легко звязатися телефоном з Головним Отаманом або з Наказним Отаманом генералом Осецьким, чи з начальником штабу А. Мельником; міг також просто приїхати до Чорного Острова для особистої доповіді. Нічого цього він не зробив, добре розуміючи, о що йде.

Незаконність цього наказу була настільки ясною для кожного, що командант Запорізької Групи полк. ген. штабу В. Сальський відмовився виконати цей наказ і передати команду Болбочану. Так само начальник штабу Групи Воскобійників не признав Болбочана і зносився далі з Головним Штабом безпосередньо (В. Кедровський: «1919 рік», «Свобода» 1929, ч. 210). Про це згадує і С. Шемет у своїх спогадах на ст. 232. Отже у Болбочана не могло бути ані найменшого сумніву що до незаконности наказу інсп. Гавришка.

Довідавшися про цю авантуру, Гол. Отаман С. Петлюра 9-го червня післав до Проскурова головного держ. інспектора В. Кедровського. Виїхав до Проскурова і помішник гол. держ. інспектора Іван Романченко, везучи наказ Головного Отамана про притягнення до суду Болбочана та Гавришка (В. Кедровський: «1919 рік», «Свобода», чч. 210 та 211). Одночасно до Проскурова виїхав також М. Чеботарів і Коваленко для ознайомлення полків з істотою перевороту. Козаки та старшини, з якими вони говорили, висловлювали бажання почути всі ці пояснення від самого Петлюри.

У своїх спогадах («Свобода» 1929, ч. 211) В. Кедровський пише: «У Проскурові виявилося, що минулої ночі Болбочан мав довшу нараду з якимись цивільними людьми, а між ними був Сергій Шемет, котрий зник, коли його пошукувала контррозвідка для арешту».

Дехто, напр. проф. Гайманівський на засіданню Юридичного Т-ва в Празі (13/4/1934), намагається зняти вину з Болбочана, доводячи, нібито він лише виконував наказ держ. інспектора, не розуміючи його незаконности. Але Гавришко був інспектором Запорізької Групи, а Болбочан до неї не належав; тож Гавришко не мав до нього ніякого відношення і не міг давати йому наказів. До того ж зі спогадів гол. держ. інспектора В. Кедровського видно, що приїхавши до Проскурова він звернувся до Болбочана і дав йому вичерпуючі пояснення про незаконність наказу Гавришка, зазначивши: «Тому я цей наказ касую, а Гавришка віддаю до військово-польового суду. Отже з цього моменту ви не маєте жадних правних підстав залишатися далі командантом корпусу».

— «Я зі свого становища не вступлю, бо мене хочуть на команданта козаки й старшини», — говорить нервово, але рішуче Болбочан.

В. Кедровському як гол. інспекторові підлягали всі інспектори; його компетенція поширювалася на всіх військових і його пояснення мусіли бути для Болбочана міродайними. В. Кедровський його попереджував: «Ви, пане полковнику, військовий і знаєте, що вам грозить за самовільне захопленя влади команданта у військовій частині та ще під час боїв , . . . я знов повторюю, що Директорія, Правительство й штаб Армії будуть вважати вас самочинним захватчиком влади».

Але Болбочан залишався глухим до всіх попереджень; більш того— він на них іронічно кинув: «Щож, ви хочете, щоб я підлягав вашим членам Директорії, між іншим якомусь «сцепщикові вагонів» Макаренкові?»

Все це я навожу з уже вище цитованих спогадів В. Кедровського тому, що з цього видно, як далеко сягали заміри Болбочана: вони були направлені проти цілої Директорі. Між іншим член Директорії Макаренко не був «сцепщиком» вагонів, а служив до революції у т. зв. комерційній службі залізниць.

Разом з тим все це освітлює вину Болбочана, що хай і під впливом Шемета, але цілком свідомо допустився військового злочину, захопивши владу в Групі.

Всі старання Кедровського вплинути на Болбочана залишилися без наслідків: той рішуче, хоч і не різко, відмовлявся зложити з себе командування Групою. І все це робилося в той час, коли відбувалися уперті бої з совєтськими військами 7-15 червня.

Коли Кедровський, ще раз підкресливши категорично недопустимість такого самовільного захопленя влади, виходив зі штабу Запорізької Групи, то вартовий в дверях не

хотів його пропустити, т. щ. Кедровський та бувший з ним сотник Матвієнко мусіли вийняти револьвери. Тоді Болбочан крикнув вартовому: «Пропусти! Хай вони йдуть!»

Тим часом до другої кімнати зібралися команданти дивізій та полків Запорізької Групи. Їх викликав сюди Болбочан, щоб опертися на їх підтримку. В. Кедровський «був довший час присутній на цьому бурхливому та страшному засіданню начальників в той час, як їх війська вели тяжкий бій з ворогом. Прихильників Болбочана було менше, ніж противників, але між ними доходила сварка до того, що противники Болбочана грозили зняти свої частини з фронту і почати бій з його прихильниками. Загрожувало страшною анархією і розвалом фронту» («Свобода», ч. 211).

В. Кедровський як гол. держ. інспектор авторитетно заявив, що ні Головний Отаман, ні Директорія, ні Правительство не погодяться на призначення Болбочана. Ця заява значно розхолодила тих прихильників Болбочана, що були повірили пропаганді, нібито Директорія або принаймні більшість її членів хочуть призначити Болбочана командантом Групи.

Наказавши контррозвідці арештувати інспектора Гавришка, В. Кедровський поїхав до штабу армії.

Утворилося дуже тяжке становище: залишити Болбочана на чолі Запорізької Групи означало б величезний заколот, а можливо і братовбивчу боротьбу. Головне ж, для всіх було тоді ясно, що за фігурою Болбочана стоїть якась, хоч невелика, група невідповідальних політиканів, а за ними ховаються темні сили, що використовують їхню політичну наївність в інтересах чи то Польщі, чи то большевиків, чи Денікіна. На це вказували і згадана вище втеча Оскілка та Мацюка до Польщі, і акція Серкаля, про яку згадує І. Мазепа в своїй книзі: «Україна в огні і бурі революції» (стор. 193), і відомості, що одержав наш Уряд про наради наших правих партій у Станиславові.

Є. Коновалець у своїх спогадах на ст. 132 зазначає: «Зі самих Болбочанових відозв, розкиданих по Проскурову, показалося, що останній виступ от. Болбочана мав далеко глибшу підставу та поважніші заміри, ніж тільки одно переняття командування в Запорізькому Корпусі. Не могло бути сумніву, що за от. Болбочаном стоїть група політиків зі своїми плянами політичного характеру».

До того ж з фахового боку В. Сальський стояв значно вище П. Болбочана: до революції В. Сальський був полковником ген. штабу, себто мав високу військову освіту, і Запоріжці цінили його, як досвідченого команданта; а П. Болбочан був лише штабс-капітаном з середньою освітою, та ще скомпромітованим на посту гол. команданта Лівобережної Армії. З погляду національного В. Сальський був без догани, як свідомий українець, а П. Болбочан уже виявив був нахил до далекойдучого порозуміння з денікінцями.

От. Є. Коновалець згадує, нібито Головне Командування дало наказ Сушкові йти зі своєю частиною Січових Стрільців на Проскурів і перевести арешт Болбочана. Це не відбулося через його, Коновальця, інтервенцію, як команданта Корпусу Січових Стрільців, мотивовану гарячими боями, що їх вів у той час цей Корпус з большевиками під Шепетівкою (там же ст. 131).

Мені добре відомо, що С. Петлюра, довідавшись про те, що козаки Запорізького Корпусу хочуть почути пояснення подій від нього самого, післав до Проскурова знову Романченка й Чеботаріва з наказом, щоб окремі полки вибрали уповноважених делегатів і прислати їх на ст. Проскурів, а сам зі своїм потягом і своєю охоронною сотнею прибув на ст. Проскурів, де й приняв делегації від полків і пояснив їм, що владу в корпусі Болбочан захопив самовільно, що це може мати шкідливі наслідки, і що за це грубе порушення військової дисципліни Болбочана і Гавришка віддано під суд.

Тоді делегати Дорошенківського полку (улюблений полк Болбочана) попросили Головного Отамана, щоб переведення арешту Болбочана було доручено їм, обіцяючи, що ще цього вечора вони арештують Болбочана і привезуть його в Чорний Острів в Головний Штаб. Петлюра на це погодився.

В. Кедровський зробив ще одну спробу вплинути на Болбочана, ризикуючи при цьому арештом, а може й життям, але знов таки безуспішно.

С. Шемет згадує (ст. 232), що він був у Болбочана саме в той час, як відбувалася нарада полковників з В. Кедровським: «трохи згодом вбігло в кімнату кілька озброєних людей і заарештували Болбочана».

В. Сальський знову вступив у командування Групою. Гавришко був заарештований, але втік з під арешту, зманивши із собою свою охорону. На його місце Кедровський

призначив Дерещука («Свобода», ч. 212). С. Шемет також поспішив утікти.

Для характеристики Гавришка можна навести зі спогадів М. Крата про події в Запорізькому Корпусі в районі Вапнярки на початку 1919 р.: «З Осмоловським приїхали його приятель старш. Гавришко, що прибув до дивізії в Умані і вештався без всякого діла, та сотник Богунівського полку Сосідко» («Недоговорене», «Укр. Вісті», Новий Ульм, 1/7/51, ст. 3). Це було в березні 1919 р. Повстають питання: звідки прибув Гавришко? Чому не був при дивізії? Чому вештався без діла? Чому нач. дивізії Осмоловський не дав йому діла?

1927 року, в Парижі під час процесу Шварцбарта, що забив С. Петлюру, Гавришко був в числі свідків, що їх понавозили большевики для захисту Шварцбарта. Наші наївні «політики» часто не знали, що в своїх політичних виступах вони несвідомо були маріонетками в руках наших ворогів.

Було наказано заарештувати не лише Болбочана й Гавришка, але також С. Шемета (тоді хлібороба-демократа), Маєвського (соц.-сам.), Симонова (соц.-сам., б. держ. контрольора). З цього приводу було зроблено трус в університеті, де вони переховувалися, але вони своєчасно втікли, залишивши деякі папери, наприклад, лист до С. Петлюри з вимогою відмовитися від посади Головного Отамана.

Пізно ввечері, коли вже всі спали, мене збудив якийсь урядовець, трівожно повідомляючи, що до ст. Чорний Острів підійшов якийсь потяг і що його спинено біля семафору; скоро виявилося, що потяг складається лише з паровика і одного чи двох вагонів, і що в ньому Дорошенківці привезли арештованого Болбочана. Я дав знати про це в штаб армії: вагон з Болбочаном було вміщено під вартою на станції, дещо в стороні. Полк. М. Чеботарів пригадує, що козаки привели П. Болбочана до вагону Гол. Отамана, але той не прийняв його; звідси козаки відвели його та здали до штабу Дієвої Армії.

СУД І ПІСЛЯ СУДУ

На другий день, 10-го червня, відбувся військовий суд над Болбочаном. В своїх «Спогадах» Є. Коновалець («Воля», ст. 132) правильно характеризує загальні обставини арешту,

але деякі деталі подає не точно. Так він пише, нібито Рада Міністрів видала наказ Головному Командуванню про негайне складення надзвичайного військового суду. Це не відповідає дійсности, бо компетенція Ради Міністрів на Дієву Армію не поширювалася і ніяких наказів Головному Командуванню Рада Міністрів давати не могла: Наказний Отаман Дієвої Армії підлягав безпосередньо Головному Отаману; тож і наказ про складення військового суду над Болбочаном Головне Командування видало само навіть без порозуміння з Урядом. Наказ підписали Наказний Отаман ген. Осецький і начальник штабу полк. Андрій Мельник. Подія сталася на фронті, підчас бойових операцій, тому й було призначено військово-польовий суд по законах військового часу. Оборонцем на суді був козак Дідух (правник).

Я не був на суді, але мені переказували особи присутні на суді, що Болбочан поводився на суді зухвало навіть тоді, коли суд виніс йому смертний присуд. Він нібито призирливо сказав: «Що? Ви будете мене розстрілювати?» Але коли до нього прийшов священик, щоб висповідати його перед смертю, то настрій його різко змінився: «Як? Невже ж це справді?». Він благав пан-отця звернутися до Головного Отамана від його імени з проханням про помилування. Він викликав свого оборонця, який боронив його на суді, і також благав його випросити у С. Петлюри помилування.

Але С. Петлюра від'їхав тоді з Чорного Острова на фронт; тому пан-отець звернувся до мене від імени Болбочана з проханням інтервенювати перед Головним Отаманом. Я на те відповів, що інтервенювати в цій справі перед Головним Отаманом може виключно Наказний Отаман ген. О. Осецький, і порадив звернутися до нього.

Через якийсь час до мене прийшов Осецький за порадою, що робити: Болбочан просить у нього побачення, мотивуючи тим, що хоче розкрити дуже важливу державну таємницю. З погляду військового, на думку Осецького, таке побачення було непотрібне; якщо з погляду політичного це має якесь значіння, то він згоден на таке побачення, але з умовою, що це побачення відбудеться в моїй присутности, бо він вважає себе некомпетентним в політичних справах.

Я викликав на пораду міністра юстиції А. Лівицького, і той сказав, що існує загальне правило, що коли присуджений до смерти злочинець заявляє бажання розкрити якусь таємницю, то це його бажання має бути задоволене, хоч би

навіть для цього довелося відкласти виконання присуду. Особливо ж це належить робити, коли справа йде про якусь державну таємницю. Осецький на те заявив, що наказ про призначеня суду підписав він, отже йому належить обов'язок і затвердити, чи не затвердити присуд; він має право і відкласти виконання кари. «Як що Ви, пане прем'єр, казав він, не будете проти того протестувати, то я це зроблю; але знову таки з умовою, що буду говорити з Болбочаном у Вашій присутности». На це я дав згоду і виконання присуду над Болбочаном ген. Осецький відклав на один день.

При побаченні зі мною і Осецьким Болбочан тримався дуже принижено: тремтів, плакав, хапав за руки то мене, то Осецького, благаючи: «Голубчики, врятуйте мене!». Осецький попросив його заспокоїтися, заявивши, що в такий спосіб розмову вести не буде і зараз же відійде, і запропонував Болбочану викласти справу; а я нагадав Болбочану, що він просив побачення для розкриття таємниці, і при цьому додав, що розкриття цієї таємниці не може ґарантувати йому помилування.

Трохи заспокоївшись, Болбочан почав говорити, що дійсно він хоче розкрити таємницю, а саме хоче попередити Уряд про страшну зраду; що він сам хоче розкрити цю зраду не для того, щоб рятувати собі життя, а тому, що як український патріот, обдумавши ситуацію, яка склалася, бачить, що ця зрада може спричинити величезну шкоду українській справі; він сам — лише знаряддя в руках людей, що займають високе, навіть дуже високе становище; тому то ця зрада така небезпечна; він розказував про наради в Станиславові; про те, як ріжні люди весь час намовляли його зробити цей виступ і лише тепер для нього ясно, яка в цім небезпека для української справи.

Болбочан говорив довго, і ми його не перебивали; але нічого нового він нам не сказав, бо наша розвідка давно вже повідомляла нас і про наради в Станиславові, що складалися з представників соц.-федералістів, соц.-самостійників, нар.-республіканців і хліб.-демократів; нам були відомі і їхні рішення, і близький зв'язок з цими нарадами члена Директорії О. Андрієвського. Ген. О. Осецький заявив Болбочану, що він відкладає виконання кари, а що деталі свого зізнання Болбочан має подати особливому слідчому.

З огляду на політичний характер справи Осецький просив А. Лівицького порадити йому слідчого з міністерства юстіції. А. Лівицький призначив слідчого по особливо важливих справах Лихопоя, колишнього товариша прокурора, людину вже не молоду і в судових справах досвідчену.

У вечорі наступнього дня відбулася Рада Міністрів; я запросив на неї Осецького, а він привів з собою начальника головної військово-судової управи С. Мошинського. Рада Міністрів хотіла почути, чи мав право Осецький відкласти виконаня присуду. Мошинський пояснив, що, хто призначив суд, той і затверджує присуд; може його і не затвердити або затвердивши зняти затвердження; може також і відкласти виконання присуду з огляду на якінебудь нові дані, що виявилися б після затвердження, або з огляду на можливе помилування.

Ці пояснення в загальному задовольнили Раду Міністрів. Але декілька членів Ради, особливо соц.-революціонери і соц.-демократ М. Шадлун, почали дорікати мені, на що я вмішався в цю справу, раз вона має чисто військовий характер. Тоді ген. Осецький пояснив Раді Міністрів, що він сам звернувся до мене за порадою з огляду на те, що він сам не політик, а справа, хоч і військова, має характер безперечно політичний. До того ж на відкладення розстрілу дав згоду і член Директорії А. Макаренко.

Я поставив питання, чи не находить Рада Міністрів можливим звернутися до Головного Отамана з пропозицією помилувати Болбочана, але ця думка була підтримана тільки А. Лівицьким; всі ж інші цю мою пропозицію категорично відкинули.

Якщо не помиляюся, було прийнято резолюцію, в якій говорилося що Рада Міністрів вважає справу Болбочана справою фронтовою і не находить можливим забирати в ній голос. Осецький заявив, що цю постанову Ради Міністрів розуміє так, що справа Болбочана належить виключно до його компетенції, і відповідно до цього буде далі її провадити.

Після того Осецький відкладав виконання кари, щоби дати можливість Болбочану вільно робити свої зізнання. Що дня Лихопой ходив до Болбочана на допит; той тягнув зізнання ріжними незначними подробицями, а після яких двох годин допиту заявляв, що вже втомився, і вимагав зробити перерву, сподіваючися, що за цей час його прихильники випросять у С. Петлюри або помилування, або зм'якшення при-

суду. Але прихильники його не зробили нічого в цьому напрямку. Та й прихильників тих було дуже небагато.

Вся авантура була переведена надзвичайно безоглядно і легковажно: ініціятори не врахували ані можливостей, які були в них, ані наслідків. З приводу цього Є. Коновалець пише («Воля», ст. 131): «Цікаво, що от. Болбочан не стрінув ніякої підтримки з боку тих частин Запорізького Корпусу, на котрі він сам найбільше покладався».

І от тепер Болбочан, залишений своїми сторонниками, сподівався на ласку С. Петлюри, якому перед тим ставив ультиматум, та Уряду, який він збирався розігнати.

Допит Болбочана тягся; тут І. Мазепа знову подає неточно, нібито «... Осецький продовжував ухилятися від виконання присуду. Він увесь час казав Мартосові: «Як що ви мені накажете, присуд буде виконаний!» (І. Мазепа, ст. 209).

Нічого такого не було. Осецький дуже добре розумів, що він мені не підлягає, і що я йому наказувати нічого не можу. Разів два він говорив зі мною і зазначав, що Болбочан навмисне затягає своє зізнання, але що він, Осецький, не хоче, аби хтось сказав, що він не дав можливости Болбочанові висказати все, що він хоче. У мене залишилося враження, що ген. Осецький чекав акту помилування з боку Головного Отамана.

Принаймні в моїх матеріялах зберігається відпис повідомлення Канцелярії Головного Отамана з дня 26 червня 1919 р., ч. 2439:

«Маю за честь сповістити п. Наказного Отамана, що прохання Петра Болбочана на імя Головного Отамана Головним Отаманом одержані, але відповіді жадної Головний Отаман давати не буде. Підписав Начальник Канцелярії сотник Бутенко, за Начальника Загальної частини Стешко». На цьому повідомленні — резолюція: Нашта Д. (себто: Начальнику Штаба Дієвої Армії): «Наказую негайно виконати вирок суду по ділу Петра Болбочана від 10-го червня 1919 року, маючи на увазі, що два прохання Болбочана до п. Головного Отамана лишились без відповіді. По виконанню все діло надіслати Голові Штабового Суду при Штабі Дієвої Армії. Наказний Отаман Осецький».

На цьому відпису зазначено, що повідомлення канцелярії Головного Отамана з резолюцією Осецького було переслано Начальнику Штаба Дієвої Армії з такими додатками: 1) Рапорт Голови Надзвичайного Суду при Штабі Д. А. від

10-го червня 1919 р. з резолюціями; 2) Вирок суду по ділу Петра Болбочана; 3) Дописка члена Директорії п. Макаренка; 4) Копія відношення Наказного Отамана від 22 червня 1919 р., ч. 284 П. Ш. до Начальника Канцелярії п. Головного Отамана.

Тим часом Уряд вирішив переїхати з Чорного Острова до Кам'янця. По дорозі, на ст. Дунаївці, на пероні мене зустрів С. Петлюра і гостро поставив мені питання, по якому праву я затримую розстріл Болбочана. Я пояснив йому, як стоїть справа, і заявив, що не роблю на Осецького жадного натиску, але також не знаходжу, щоб була якась шкода з того, що виконання присуду відкладається, і навіть знаходжу можливим, щоб Директорія оголосила акт помилування. Тоді С. Петлюра почав ще гостріше дорікати мені, кажучи, що це загрожує військовій дисципліні; що від козаків до нього з'являються делегації з запитанням, чому Болбочан і досі не розстріляний; що козаки нарікають на це, вказуючи, що як би щось подібне зробив простий козак, то був би вже давно розстріляний; що навіть вартові козаки біля вагону Болбочана відмовляються нести варту, бо Болбочан голосно насміхається над Осецьким та Урядом, що Осецький, нібито, не має сміливости розстріляти його; і що Болбочан хвалиться, що його приятелі скоро його визволять.

У той же день мене відвідав у вагоні Осецький і повідомив, що далі відкладати виконання присуду над Болбочаном він не буде. Здається в цю ж ніч з 28 на 29 червня Болбочан був розстріляний на ст. Балин.

В своїх спогадах Є. Коновалець пише, що після суду над Болбочаном він «пішов негайно до прем'єра Мартоса і запротестував проти такої поведінки в справі отамана Болбочана» («Воля», ст. 132). Це — якесь непорозуміння. Може, Є. Коновалець говорив у цій справі з кимсь іншим, але зо мною він не говорив та й не мав потреби говорити. Як військова людина, він мусів добре знати, що справа Болбочана залежала виключно від Нак. Отамана Осецького та Гол. Отамана С. Петлюри. Як би він хотів інтервенювати в цій справі, то як командант Корпусу С. С. він мав повну можливість говорити в цій справі з ними обома.

Взагалі біля справи Болбочана сплелося дуже багато неправди: нібито варта Осецького відмовилася розстріляти Болбочана; нібито підчас прогульки Чеботарів забив Болбочана стрілом в потилицю; нібито Болбочана було нелюдськи

катовано, нібито Болбочан був розстріляний вже божевільним і т. п. Все це видумали прихильники Болбочана, що штовхнули його на цю авантуру, а потім не зробили нічого, щоб його врятувати. На другий день після розстрілу я говорив з командантом запілля полк. Віктором Павленком, що був присутній при виконанні присуду; він мені оповів, що розстріл відбувся так, як того вимагають військові правила; він додав, що Болбочан при тому тримався негідно, не так як личить старшині.

Болбочан впав жертвою групи осіб, що використала його легковажність і політичну наївність для своїх цілей: повалення С. Петлюри. А коли Болбочан своєю поведінкою на суді й після суду скомпромітував і себе й їх, вони пустили поголоску, нібито він збожеволів, а значно пізніше почали додавати, що він збожеволів в наслідок нелюдських катувань. Так, якийсь В. Є. в «Українському Робітнику» (Торонто 2/9/1949) говорить про «фізичні муки», які нібито завдавали Болбочану «підпиті агенти контррозвідки». При цім він посилається на доповідь сот. Івана Вислоцького. Чи не той це І. Вислоцький, якого на Закарпаттю добре знали, як ретельного співробітника чеського проти-українського органу «Подкарпатске Гласи», як людину неурівноважену та з усякими фантазіями? Але й сот. Вислоцький сам нічого не бачив і не чув, а в своїй доповіді посилається на зізнання якогось «молоденького стрільчика-галичанина» (прізвище не подає). П. Болбочан нібито підчас знущань «божевільно дико кричав», а «майстри» реготалися. Все це — гола видумка і до того дуже наївна: як би справді хтось катував Болбочана, то хиба б варта пропустила у той вагон якогось «молоденького стрільчика», «хлопчину»? До того ж вагон з арештованим Болбочаном стояв недалеко від потягів ріжних міністерств; там навіть у ночі ходили люди; «божевільно дикі» крики Болбочана і регіт його катів чули б ті, що спали недалеко у вагонах, і про це було б повно балачок; одначе в той час про це нічого такого не було чути.

«Хлопчина» нібито повторив своє зізнання в штабі Січових Стрільців і ніби то «зараз же по тому зізнанню група штабових старшин рішила полк. Болбочана рятувати всіма доступними засобами і для цього увійшла в зв'язок із старшинами 7-ої Запорізької Дивізії». Ну, а наслідки всього того? Ніяких. Принаймні мені не доводилося чути ні про які

заходи в цій справі з боку старшин 7-ої Запорізької Дивізії або штабу Корпусу Січових Стрільців, та й командант Корпусу С. С. Є. Коновалець в своїх спогадах нічого про це не згадує.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Часом і тепер приходиться чути наївне питання: В чім же полягає вина Болбочана, що його так тяжко покарали? Для мене, як тоді так і тепер, справа цілком ясна: вина Болбочана не одна, а їх декілька:

1) Невиконання наказу вищого командування і Директорії про від'їзд до Італії для вивозу відтіля наших полонених.

2) Легковажний послух незаконному наказу Гавришка, якому Болбочан не підлягав.

3) Незаконне захоплення влади в Запорізькій Групі та ще в умовах бойових дій.

4) Непослух головному державному інспекторові В. Кедровському, якому Болбочан підлягав.

5) Спроба перевороту в умовах військового часу.

Це з формального боку; а з погляду національного й етичного, це — безперечно безоглядне переслідування дрібних, егоїстичних амбіцій в тяжкий час національної боротьби, коли особисті інтереси, особиста пиха мусіли б бути підпорядковані інтересам загальнонаціональним.

Найбільше нарікань доводиться чути якраз з боку тих, хто в той час закидав Урядові недостачу твердої влади, — тих, що пізніше виступали проти демократії, а як взірець державної мудрости виставляли ідеї й практику Мусоліні й Гітлера. Вони забувають, як в Італії року 1944 засуджено було на кару смерти 18 високих достойників в тому числі міністра гр. Чано, маршала де Боно та інш. і то лише за намір зробити переворот, бо до якогось виступу, подібного до виступу Болбочана, не дійшло; а як розправився Гітлер зі змовниками 20 червня?

Та й демократичні уряди не відмовлялися від найсуворіших кар, коли йде про охорону держави: 19. VI. 1953 в ЗДА виконано смертний вирок суду над Ю. і Е. Розенберґ, засуд-

женими за шпіонаж. Виконанння присуду відбулося аж через два роки після суду: на прохання Розенберґів суд кілька разів відкладав виконання присуду, щоб дати їм можливість подати якісь факти, що могли б сприяти полекшенню їхньої долі, подібно до того, як це робив ген. Осецький в справі Болбочана.

До речі, Розенберґи подавали також прохання про помилування, але президент Д. Айзенгавер, як і С. Петлюра, відмовився інтервенювати, себто використати своє право помилування.

Моральна й політична відповідальність за авантуру П. Болбочана падає на партію хліборобів-демократів. Як авантура В. Оскілка скомпромітувала партію соц.-самостійників, так авантура П. Болбочана скомпромітувала в очах українського громадянства партію хліб.-демократів, і ця партія, так само як і партія соц.-самостійників, цілковито заникла, не залишивши по собі доброї памяти.

Я виклав усі ці сумні події з найбільш можливою об'єктивністю з єдиною метою звернути увагу нашої молоді на те, що подібні південно-американські методи державного будівництва цілковито не мають грунту серед українського народу, і буду щасливим, коли подібні виступи не повторяться при відбудові нашої державности.

Додаток ч. 1

ВИТЯГ З ПОЛОЖЕННЯ
про Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях УНР

П. 1. Надзвичайні обставини, в яких перебуває тепер Україна, вимагають, щоби Державний Інспекторат, з одного боку, був правою рукою і очима вищої центральної влади, а з другого боку, він не повинен зупинятися перед ніякими мірами, аби врятувати нашу армію від розпаду й деморалізації.

Через усю працю органів Інспекторату повинно проходити червоною ниткою: перемога Української Народньої Армії над ворогами Республіки, звідкіля б вони не прийшли й хто б вони не були — за всяку ціну.

П. 6. Завданням Державного Інспекторату є:

а) Стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів центральної військової влади, перестерігати й у пні винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, п'яцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та в інституціях;

б) Стежити за політичним настроєм старшин і козаків та вживати всіх заходів, щоб військові інституції та частини були щиро демократичними і національно вихованими. Про весь ворожий та непевний елемент інспектори своєчасно повідомляють відповідних муштрових начальників, а в крайньому випадку, ворожий і непевний елемент інспектор може негайно усунути з Армії, рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство та Головного Отамана, а коли Правительство та Головний Отаман не знайдуть поважної причини до усунення, інспектор підпадає під відповідальність по закону 26 січня про надзвичайні суди, згідно з параграфом 20-им цього Положення.

в) Допомагати муштровій владі в справі зміцнення дисципліни серед вояцтва, розвивати між козаками й старшинами почуття слухняности та братерства й доглядати, щоби жадна провина не проходила винному безкарно.

г) Вживати всіх заходів для підвищення войовничого настрою проти всіх ворогів Республіки і боротися з дезертирством.

д) Брати участь в усіх нарадах муштрової та адміністративної влади: командний склад веде оперативні та адміністративні справи самостійно, але з відома інспекторів, інспектори ж не мають права втручатися в ці справи.

е) Налагоджувати й керувати просвітною працею у військових частинах та інституціях і піклуватися про розвиток національної свідомости серед вояцтва, для чого інспектори улаштовують школи, лекції, розмови про сучасний мент, засновують книгозбірні, читальні, військові просвітні та драматичні гуртки, організовують хори, оркестри і т д.

П. 8. Інспектори мають право негайно припиняти виконання наказів, які очевидно йдуть на шкоду Республіки.

П. 9. Всі грошеві витрати провадяться під контролею інспектора і за підписом команданта частини, при чому обидва несуть відповідальність за невиправдану витрату.

П. 14. Інспектор не має дисциплінарної влади, але він може опротестувати дисциплінарну кару, наложену муштровим начальником.

П. 17. Вся робота інспектора зводиться до підняття престіжу командного складу і до своєчасної інформації вищої центральної влади про ворожий і непевний елемент в Армії.

П. 18. Інспектор працює в повному контакті з командним складом, тому всяке неправдиве загострення відносин буде розглядатися, як дезорганізація Армії й як невідповідність інтересам Республіки, тому буде суворо каратися (по закону 26 січня), згідно з параграфом 20-м цього Положення.

П. 20. Склад надзвичайного суду, згаданого в параграфі 6-му пункт б), пп. 18 і 19, призначаються Правительством в порозумінню з Головним Отаманом.

Тут пропущено ті пункти, які не мають відношення до справи Болбочана.

До цього Положення видана була В. Кедровським ще інструкція для інспекторів, п. 18-й якої говорить:

«Політику й вимоги Правительства Республіки та вищої командної влади провадити твердо, непохитно й методично. Слідкувати за тим, щоби своїми раптовими розпорядженнями не руйнувати апаратів Армії, памятаючи, що завданням інспекторів є не руйнувати або щось своє будувати, а тільки радикально налагоджувати й лікувати організм Армії».

Додаток ч. 2

ВИТЯГИ

з листа посла Петра Певного до редакції тижневика «Ранок» у відповідь на «Відкритий лист» до нього, що був уміщений у тому ж часописі 14 травня 1949 року. Всупереч даній йому обіцянці редакція «Ранку» цього листа не надрукувала.*)

Лист до редакції

..... Суд відбувся з наказу Головного Отамана. Той наказ було уміщено в наказах по судовій частині і подано склад суду та коротенько про суть справи. Кожний з членів суду дістав призначення, підписане Головним Отаманом. Таке призначення було також за підписом С. Петлюри і для мене як прокурора суду (ч. 1 ст. 2)**).

..... Але перед від'їздом до Кам'янця, Головний Отаман переказав всю справу ген. Осецькому, Наказному Отаманові.

Наказом по Армії ч. 207 від 10 червня 1919 р. судову справу було оформлено. Цей наказ підписав ген. Осецький як Командарм і отаман Мельник як начальник Штабу, на підставі закону про надзвичайні суди від 26 січня 1919 р. Рівнож підтверджено склад суду та призначення прокурато-

---

*) Пан П. Певний, що в 1917 р. був командиром 3-ої сотні 1-го Українського ім. гетьм. Богдана Хмельницького полку, а пізніше редактором часопису «Відродження», в році 1919 був призначений прокурором військово-польового суду, що розглядав справу полк. П. Болбочана.

На моє прохання посол П. Певний надіслав мені цього листа. Лист складається з двох частин і займає 32 сторінки стислого машинового друку. Я вважаю корисним для з'ясування справи подати тут цей важливий матеріял бодай у найголовніших витягах, що їх далі і наводжу без жадних змін.

**) Лист складається з двох частин з окремою нумерацією сторінок.

ра. Отже, формально справа полк. Болбочана опинилася в відповідній інстанції — в штабі Дієвої Армії, а по закінченні слідства перейшла до суду (ч. II. ст. I).

..... Як тогочасний прокурор стверджую, що ніхто вироку не опротестовував.

Смію запевнити Вп. старшин, авторів «Відкритого листа», що ніхто не виявив жадного натиску на суд чи його рішення. Ніхто, ані з Уряду УНР, ані з Штабу Дієвої Армії, ані їхніх агенд чи відділів. Так само, ані в протоколі суду, ані під вироком, що є частиною того протоколу, не було і згадки про опротестування вироку «Предсідником Суду». Ані я як прокурор, а тим більш голова суду, який безпосередньо відповідає за вирок та його точну редакцію, жадних «протестів» не складали. Більше того, мені як прокуророві цього суду не було відомо про існування судді — «предсідника суду» (ч. 1. ст. 2) *).

..... Отож з законністю вироку і суду все було в порядку (ч. I. ст. 3).

..... Як прокурор, що мав на увазі інтереси держави на першому пляні, в імя України та справедливости я обвинувачував полковника УНР, який неслушно, з порушенням закону, виступив проти С. Петлюри — проти нього особисто і як Головного Отамана, виступив в обличчю ворога, в умовинах бою, виступив проти всього, що зросло за рахунок крови найліпших синів України й пов'язало визвольні змагання з усім гарним минулим України і що зростало за рахунок любови до Батьківщини, волі та карности, а не себелюбства, особистих амбіцій чи ураз та гуляйпілства — отієї отаманії, що як упир знесилювала українські державні змагання й перетворювала їх лише в бунт рабів (ч. I. ст. 4).

..... А полк. Болбочан, як то довело слідство і сама судова розправа, прагнув бути не лише в перших лавах, але й заняти командну висоту. Як людина політично невироблена, — людина, що тужила за «особистою славою», полк. П.

*) В статтях підполк. Євтимовича і в підписаному ним відкритому листі виставлялося твердження, нібито тодішній «предсідник суду» суддя Кривицький у своїй передсмертній сповіді заявив, нібито він опротестував вирок суду. Як бачимо, титул предсідник суду не відповідає справжньому терміну: голова суду, а суддя Кривицький до складу того суду зовсім не належав. (Б. М.)

Болбочан дістався до товариства невідповідного — до «тилових політиків» — отих щурів, що ухилялися від участи в збройній боротьбі (ч. I. ст. 4.).

..... Вже на суді полк. Болбочан багато пережив, а особливо пізніше, годину по ньому, коли відчув і усвідомив всю безглуздість свого виступу, всю беззмістовність його що до ідеї й повне банкрутство своїх тактичних посунень у піднятій боротьбі, тій боротьбі, що могла коштувати чимало козацької крови, бо ж безсумніву, не дивлячись на «популярність» полковника «серед Запоріжців», ті самі Запоріжці і все військо пішло б за С. Петлюрою, а не за ним, полковником, щодо українського руху приєднався лише підчас революції 1917 року. Цю істину зрозумів полк. Болбочан підчас судової розправи і ствердив у розмові, яка відбулася між нами по оголошенні вироку. Тому з легким серцем я просив Головного Отамана за уласкавлення полк. Болбочана, якого суд засудив на кару смерти на моє ж домагання як прокурора (ч. I. ст. 4-5).

..... Отож, ціль моєї «окремої думки» була ясною — викрити руїнників українського визвольного руху, а разом і провокаторів (ч. I. ст. 9).

..... Виступ полк. П. Болбочана без сумніву мав, чи хотів того сам полк. П. Болбочан, чи не хотів, зв'язок з акцією ворогів українського народу, а саме зі знищенням особи вождя визвольного українського руху С Петлюри, а разом з тим і боєздатности війська Української Народньої Республіки (ч. I. ст. 9).

..... Ніхто не захотів ані свідчити, ані обороняти полк.Болбочана — для всіх він став відразу «чужим», бо відразу стало відомим, що полк. П. Болбочан виступив проти Головного Отамана С. Петлюри.

Виступ полк. П. Болбочана мав місце 9-го червня 1919 року. Того ж дня в Галичині оголошено диктатуру д-ра Є. Петрушевича (ч. II. ст. 2).

..... Судді Кривицького не пригадую. З цим призвищем вийшло, очевидячки, якесь непорозуміння. Через те дозволю собі подати відомості про весь склад суду: головою його був полк. Клим — комендант Ставки, а членами — хор. Лінкевич, секретар Головної Державної Інспектури, сот. Вербецький, командир окремої резервової сотні, бунч. Бартош, з окремої сотні при штабі Дієвої Армії, і ройовий Гусак від

комендантської півсотні штабу Дієвої Армії. Секретарем суду призначено було слідчого Подільського від штабового суду при штабі. Оборонець — Дідух, козак з правничою освітою (ч. II ст. 3).

..... Судді були національно свідомими вояками, незв'язані з жадною політичною партією чи групою, знали військове діло і добре ознайомлені з положенням про надзвичайні суди, знали хід самої розправи. Голова суду цілковито об'єктивно керував розправою, свої обов'язки знав досконало (ч. II. ст. 4).

..... Головними свідками були представники Державної Інспектури. Обвинувачений не подав своїх свідків. Також не міг подати й оборонця й заявив: «Сьогодні мене всі залишили». Не з'явився на суд і командир Запорізької Групи, полк. Сальський. В справі полк. Сальського як свідка я особисто мав розмову з Наказним Отаманом і просив викликати полковника. Перед самим початком розправи від полк. Сальського суд одержав депешу, в якій зазначалося, що події на фронті стоять на перешкоді явки в суд і що він ще раз підтверджує свій рапорт і більше додати нічого не може. Оборонець не зробив жадного застереження. Суд визнав неприсутність полк. Сальського виправданою. Було зачитано його рапорт, правдивість якого підтвердив сам обвинувачений. Дійсно, ніхто не виступив на захист обвинуваченого. По арешті полк. П. Болбочана про нього забули всі друзі. Ніхто також не зголосився сам на оборонця. Ніхто не просив і побачення з обвинуваченим.

На суд не з'явився і С. Шемет, який в справі виступу полк. П. Болбочана міг сказати чимало. Як пізніше виявилося, С. Шемет переховувався у командира однієї з частин Запорізької Групи і міг би з допомогою останнього зорганізувати бодай оборону (ч. II. ст. 4).

..... Арешт полк. Болбочана психічно поділав на всіх його «приятелів» і «друзів» і відбив у них всяку охоту до дальшої акції (ч. 2. ст. 5).

..... Уряд УНР не виявив жадної заінтересованости справою полк. П. Болбочана. На суді навіть нікого не було від міністерства справедливости чи від Ради Міністрів. Цим стверджується, що на суд жадного натиску не було (ч. II. ст. 5).

..... Гавришко, як то довела дальша його діяльність, був совєтським агентом. Підчас Зимового Походу 1919 року

він «оперував» в Уманю, вишукуючи українських старшин, а в процесі Шварцбарта, що убив С. Петлюру, мав виступати як свідок на стороні Шварцбарта і був спроваджений з України до Парижу (ч. II. ст. 6).

..... Подам лише ті факти, що їх на судовій розправі ствердив сам обвинувачений. Обвинувачений ствердив, що будучи у змові з Гавришком, державним інспектором Запорізької Групи, незаконно оголосив себе командуючим Групою і усунув від влади законного її начальника, полк. В. Сальського (ч. I ст. 7).

..... На слідстві полк. П. Болбочан ухилився від підтвердження того, що виступ його мав характер політичний. До Запорізької Групи потягнула його «ображена амбіція старшини» (ч. II. ст. 7).

..... На судовій розправі полк. Болбочан ствердив ще раз, що він свідомо не виконав наказу Головного Отамана залишити свавільно захоплений ним пост командуючого Запорізькою Групою. Наказ Головного Отамана Болбочанові передав полк. Кедровський, Головний Державний Інспектор. В наказі говорилось, щоб Болбочан негайно прибув до Чорного Острова, де тоді перебував штаб Дієвої Армії, й переказав владу законному командирові Запорізької Групи, полк. В. Сальському.

— Чому не виконано наказу Головного Отамана? — запитав прокурор.

— Вважав, що мене підтримує військо, — заявив обвинувачений, — а Головний Отаман буде рахуватися з доконаним фактом.

Робиться очна ставка обвинуваченого з Головним Державним Інспектором, якому обвинувачений заявив:

— Якщо Петлюра хоче зі мною розмовляти, то може сам до мене приїхати, але під однією умовою — йому не вільно розмовляти з козаками. Лише при додержанні цієї умови можу гарантувати Петлюрі недоторканість.

Прокурор: Чи обвинувачений так говорив, чи можете ствердити переказ Головного Державного Інспектора?

Обвинувачений: Так, я тоді це говорив. Говорив, бо думав, що військо піде за мною.

— А як же обвинувачений уявляв свої взаємини з Урядом УНР, поставленим фактично тим же Петлюрою як Головою Директорії.

Обвинувачений: Такого уряду я не потребував би. Оскільки би цей уряд довідався, що я очолюю військо, він розбігся б.

— Виходить, що ви заміряли стати не лише на чолі Запорізької Групи, а також очолити все військо, себто стати Головним Отаманом. Чи так я зрозумів вашу ролю?

— Так — спокійно відповів полк. Болбочан — і головою Держави.

— Себто Української Народньої Республіки, покликаної до життя Центральною Радою та відновленої Трудовим Конґресом.

— Форма для мене не грала ролі, я докладно на цьому не зупинявся. До уряду покликано було б інших людей, а не лише соціялістів.

— Чому ж цього пляну не виконали відразу, захопивши штаб Групи?

— Бо відразу військова контррозвідка спаралізувала мої заходи. Мої накази або перехоплювались, або я не находив людей, щоб накази переказати частинам. Телефонічний зв'язок з частинами було зіпсуто. Я мав за мало часу.

— Чому ж в слідстві не хотіли признатися до вини і впевняли, що ваш виступ не має характеру політичного?

— Бо не знав, що за такий короткий час прокуратура може здобути матеріяли проти мене. Крім того, за останню ніч багато пережив і передумав. Говорю правду, як було в дійсности. Я старшина, а не політик.

— Чи полк. Сальський знав про Ваш виступ, чи поділяв ваші наміри?

— Ні, він нічого не знав (ч. II. ст. 9).

. . . . . Вже цих відповідей вистарчило, щоб ствердити вину обвинуваченого, а саме: 1. Неправне оголошення полк. Болбочана командуючим Запорізькою Групою. 2. Невиконання наказу Головного Отамана. 3. Спроба державного перевороту, опираючися на Запорізьку Групу і 4. Спроба усунення від влади Головного Отамана. По всіх цих питаннях обвинувачений визнав себе винним.

Треба зазначити, що на початку судової розправи обвинувачений тримався надзвичайно самовпевнено, неначе надіючись на якусь допомогу ззовні.

Однак, з розгортанням головної розправи настрій обвинуваченого змінився. Особливо діяли на нього свідчення

близьких знайомих і сама процедура судової розправи. Між іншим полк. Болбочан ствердив, що ні під час арешту, ані в дорозі, ані на слідстві не було нанесено жадної образи його гідности як старшини.

Чота, яка перевела арешт, врятувала йому життя, бо натовп заміряв відбути над ним самосуд.

На запит прокурора:

— Чи обвинувачений упритомнює собі, де зараз перебуває і як такі вчинки — відмова виконання наказу Головного Отамана, з іменем якого звязані державні змагання українського народу, — кваліфікується військовими законами і як би така відмова могла відбитися на дисципліні та боєздатности війська?

Обвинувачений: — Я дійсно переціпив свої сили.

— А з урядом? Чи то був патріотичний вчинок, гідний чесного та сумлінного громадянина?

— На політиці не розуміюся, — відповів обвинувачений, — навіть не знаю, яка є ріжниця між есерами і есдеками. Відчував лише, що вони вносять хаос в життя.

— Не дуже добре то рекомендує пана полковника. Адже ж Уряд УНР складається з представників цих двох партій. Коли дозволите, не відмовте поінформувати, яка ж була ваша політична концепція?

— Зле зробив, — відповів обвинувачений. По суті я не мав жадної політичної концепції. Знав лише одно, що ці партії, то не є нарід. Коли б нарід був за партіями, то ми вже давно звільнили б Україну від большевиків. Я за тверду владу був. Нарід шанує таку владу, яка може дати йому наказ і виконання того наказу вміє допильнувати. Однак, стверджую, зле зробив, що довірився людям, які мене завели. Тепер я, власне, один. Україна — моя батьківщина. Їй я служив і хочу служити.

Оця наївно проста відповідь і послужила основою моєї окремої думки рапорту на ім'я Головного Отамана як зверхника всіх збройних сил України.*)

Для мене стало ясним, що коріння виступу полк. Болбочана перебуває деінде. Через упертість підсудного підчас слідства не можна було натрапити на слід. Тепер же вираз-

*) В «окремій думці» П. Певний вказував на потребу перегляду справи для виявлення дійсних винуватців, що стояли за спиною Болбочана (Б. М.).

ним ставало, що полк. Болбочан став жертвою подвійної провокації: большевицької в особі Гавришка і своєї «опозиційної групи». Я мав враження, що в Парижі є головний двигун тієї опозиції. Була нагода виявити ту провокацію ч. II. ст. 9-11).

..... Сентенцію вироку підписали всі судді. Вирок проголосив голова суду. Проголошуючи вирок, голова вказав шлях заяви про уласкавлення.

До всього можу додати: з Болбочаном по оголошенні вироку я бачився ще двічі.

Я закінчував вже свою «окрему думку», рапорт на ім'я Головного Отамана, як Болбочан попросив знову побачення зі мною. Розмовляли ми майже до ранку...

Між іншим Болбочан виявив, як він заявив: «чесно признаюсь», — що на чолі групи, яка заміряла перевести державний переворот, стояли пп. Шемет, Андрієвський, Симонів та інші. Від них одержано було інструкції й вони ж в справі державного перевороту провадили розмови з іншими людьми.

Про все, що я почув від Болбочана, переказав я як додаток до «окремої думки» у рапорті на імя Головного Отамана (ч. II. ст. 13).

..... З Болбочаном бачився й оборонець, який допоміг йому правно оформити заяви про уласкавлення (ч. II. ст. 13).

..... Генерал Капустянський стверджує: «виконання переведене було через два тижні після проголошення вироку. За цей час Болбочан від тяжких переживань смертельника збожеволів і присуд було виконано над людиною непритомною»*).

Коли то дійсно було так, то комендант тилу**) зробив каригідний вчинок, бо закон забороняє виконання смертного присуду щодо тяжко або розумово хворих аж до часу їх видужання. Смертний присуд в таких випадках відкладається з самого урядового почину (ч. II. ст. 20).

---

*) Ген. Капустянський: Похід Українських Армій на Київ в 1919 році (Б. М.).

**) Комендантом тилу був полк. В. Павленко «гетьманець»; він був присутним при розстрілі і на мій запит відповів, що розстріл переведено з додержанням всіх належних приписів (Б. М.).

ЗМІСТ

	Стор.
Від автора	3
Переїзд уряду з Кам'янця до Рівного	5
Соціялістичний уряд	7
Виступ отамана Оскілка	14
Після перевороту	18
Хто був П. Болбочан?	21
Зрада П. Болбочана	24
Характеристика П. Болбочана	26
Перед новою спробою перевороту	33
Виступ П. Болбочана	39
Суд і після суду	44
Заключення	51
Витяг з положення про Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях УНР	52
Витяги з листа Петра Певного до редакції тижневика «Ранок»	55